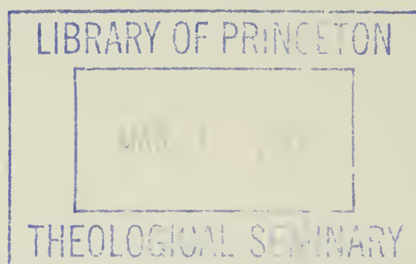
OVERDRUK

UIT

ONZE EEUW

14e Jaargang 1914.

Kuyper

LIBRARY OF PRINCETON
THEOLOGICAL SEMINARY

EX LIBRIS
COURAGE AND LOYALTY
DR.G.PUCHINGER

Carel Gerretson met dank en toewijding van den schrijver. –

GROEN VAN PRINSTERER EN HEINRICH LEO

DOOR

H. VAN MALSEN.

I.

„Wenn der Geist einer Nation etwas verlangt, so bändigt ihn keine Gewalt."
HEGEL.

In de „Historische Zeitschrift" schreef Moritz Ritter in 1886: „In unserm Jahrhundert vollends, unter der „Einwirkung der gründlichen Forschungen Groens van Prin- „sterer in Holland und der staunenswerten Sammelarbeit „Gachards in Belgien, ist in beiden Ländern eine wahre „Organisation von Arbeitskräften für die niederländische Geschichte geschaffen." De herhaling hiervan door Rachfahl in de inleiding tot zijn geschiedenis van Willem van Oranje, is voor onzen tijd, die den invloed van de uitgave der Archieven van het Huis van Oranje-Nassau en der correspondentie van Margareta van Parma kent, nauwelijks noodig. Want inderdaad, de strijd, ontstaan door het verschijnen van Groens werk, met Van Hall, de artikelen van Fruin daarop gevolgd, het werk van Bakhuizen van den Brink, de werken van Van Vloten, van Motley, tegenover wien Nuyens, van katholiek standpunt de geschiedenis beschouwende, een nieuw licht liet gaan over het verloop van de gebeurtenissen uit den tachtigjarigen oorlog, en

last not least de polemiek tusschen Professor Blok en X over Lodewijk van Nassau en Willem den Zwijger, rechtvaardigen geen twijfel aan den geweldigen stoot, die voor de studie van de geschiedenis van onze Nederlandsche gewesten van de daad van Groen van Prinsterer is uitgegaan. Het ligt dan ook niet in de bedoeling van dit opstel den invloed na te gaan, dien het inzicht van Groen van Prinsterer op de methode van geschiedschrijving heeft uitgeoefend, maar verder nog gaande den oorsprong van zijne actie terug te vinden in den strijd, die vóór de uitgave van de Archives is gestreden en haast gelijktijdig met het verschijnen van het eerste deel daarvan zijn beslissing heeft gekregen, den strijd, die gevoerd is door Heinrich Leo [1]) tegen de Geschichte der Niederlande van Van Kampen, die in 1831 uitkwam in de „Geschichte der europäischen Staaten" van A. H. L. Heeren en F. A. Ukert. Tegenover de beschouwing van Van Kampen, die Oranje aan het hoofd van de Nederlandsche oppositie plaatste tot verwerving van geloofsvrijheid, erkende Leo in zijn „Zwölf Bücher Niederländischer Geschichte" [2]) het goed recht van den Spaanschen koning, en zag hij in de figuur van Willem den Zwijger de belichaming van de revolutionaire actie, die zich van het calvinistisch fanatisme meester maakte om den band met Spanje te verbreken. Hier liggen de wortels van den stam, dien het werk van Groen van Prinsterer vormt. De daad van Groen van Prinsterer is het geweest, een orgaan te hebben voortgebracht, waarin de beginselen van deze geschiedschrijvers konden worden opgenomen: op het slagveld van de Archives zouden voortaan de beide meeningen elkaar ontmoeten. Door de uitgave van Groen is het gevaar ontweken, dat de strijd, die in beginsel aan-

1) Over Heinrich Leo verscheen in 1908 in de Beiträge zur Kultur- und Universalgeschichte van Karl Lamprecht een zeer interessante studie van Paul Krägelin.

2) Den 10den October October 1832 schreef Koenen aan Groen van Prinsterer: „Ik heb het eerste deel gekocht van Leo's *XII Bücher Niederl. Geschichten*, wiens plan is, de Geschiedenis der Nederl. op eene antiliberale wijze te beschrijven, en vooral ook te spreken van de zoo verwaarloosde Grafelijke tijden".

wezig was in de botsing van twee elementen, ins Blaue hinein gevoerd zou worden en verloopen zou in een eindeloos gekijf.

Tegenover de inzichten van Van Kampen nu is het bijzondere van de zienswijze van Leo, dat zij de beschouwing weergeeft van iemand, die, zonder katholiek te zijn, de historische rechten van de katholieke kerk boven het protestantisme erkent niet alleen, maar daarvoor zelfs in zijn geschriften opkomt. Deze sympathie van Leo voor het Katholicisme was niet een op zichzelf voorkomend verschijnsel; katholieken en protestanten bevochten samen de de „moralische Cholera" [1]) van dien tijd, het radicalisme, dat de koning beschouwde als een sekte, die het aanlegde op den ondergang van Staat en Kerk. Bij ons was een analoge strijd van de orthodox-gereformeerden tegen de moderne richting van de Groningsche school van Hofstede de Groot. En Groen van Prinsterer meent tegenover Van Assen zijn groote genegenheid voor Haller te moeten verontschuldigen door de verzekering, dat deze hem niet tot het katholicisme zal brengen [2]).

Leo is protestant; dat stelt hij ook voorop bij het beschrijven van zijn werk. Hij acht dit blijkbaar noodig, omdat hij anders den schijn op zich zou kunnen laden van voort te komen uit het katholieke milieu. Dat wil hij niet: *het doel van Leo is, om aan de wereld te toonen, dat er in het milieu van het Protestantisme een element is, dat verzoening tracht te bereiken met de Katholieke Kerk en punten van aanraking zoekt om de toenadering van de beide kerken voor te bereiden.* Een zeer duidelijke uitspraak in dien zin doet hij in zijn correspondentie met Groen van Prinsterer, den 8sten Mei 1836: „. . . so wenig ich selbst katholisch werden, noch mich von irgend wem nöthigen lassen will, die Messe zu hören, glaube ich doch bis zu diesem Moment, dass der katholischen Kirche durch die Protestanten vielfach Unrecht geschehen sey, und dass es eine Aufgabe unserer Zeit sey, dies Unrecht auszugleichen und uns mit den besser, mit den christlich gesinnten auch unter den Katholiken gegen den gemeinschaftlichen Feind

1) Ranke: Briefw. Fr. W. IV m. Bunsen p. 171.
2) Brief van 20 Sept. 1837.

des Atheismus und der Revolution zusammen zu schliessen." Zijn afkeer van de twee krachten, die de geschiedenis van de 19de eeuw voortstuwen, reactie tegen het absolutisme en opkomst van de democratie, heeft bij Leo den wrok opgewekt tegen alle revolutionnaire richtingen in de historische ontwikkeling der naties, en heeft hem niet doen terugschrikken voor de aanvaarding van de uiterste consequenties daarvan. De moderne staat wordt in zijn hartader door hem getroffen: de geheele 16de eeuwsche geschiedenis van de Germaansche volken wordt door hem beschouwd in het licht der revolutie, die hij verafschuwt. Als Leo zich niet ontziet, de Hervorming aan te tasten, wat moet er dan nog voor hoop overblijven voor het behoud van den grondlegger van onze Republiek?

Zoo nadert het bovenstaande de eigenlijke aanleiding tot het plan van het hieronder medegedeelde. Het spel achter de coulissen van de uitgave der Archives wordt in de onuitgegeven correspondentie [1]) van Groen van Prinsterer op het Algemeen Rijksarchief bewaard en wacht op publicatie in een standaardwerk, de nagedachtenis van dezen staatsman waardig. Deze correspondentie bevat o. a. een achttal brieven van Leo, loopende over de jaren 1835—41, in de Bibliographie van Groen van Prinsterer door De Vries genoteerd met aanteekeningen van Groen, waarin deze Leo presenteert als iemand met een ridderlijk karakter, maar vaak onwillekeurig partijdig. Deze voorloopige kennismaking, gevoegd bij de mededeeling van Groen, dat deze brieven hem voor afzonderlijke uitgave zeer geschikt voorkwamen, kunnen het voornemen opwekken om iets meer te weten te komen van den man en zijn werk.

Het volgende geeft de poging weer om een beeld te vormen van hetgeen Heinrich Leo dacht en uitgesproken heeft over de oorzaak en het verloop van de Hervorming, welke de motieven zijn geweest, die hem tot deze gedachten hebben geleid, hoe men zijne positie in het godsdienstig

1) Met groote erkentelijkheid noem ik hier den naam van den heer C. Gerretson, door wiens aanwijzing mijn aandacht op de briefwisseling van G. v. P. viel.

en maatschappelijk leven van zijn tijd, naast de figuur van Groen van Prinsterer, heeft te beschouwen, en eindelijk om een voorstelling te geven van het beeld, dat Leo zich gevormd heeft van Willem den Zwijger en dat hij heeft neergelegd in zijn Nederlandsche Geschiedenis en in zijn correspondentie met Groen van Prinsterer.

Iedere maatschappelijke toestand heeft een religieuzen grondslag: daar, waar men voorwendt een godsdienstloozen toestand te hebben, zelfs wanneer men deze stelling ook tot het meest abstracte wil doorvoeren, zal het blijken, dat men, in plaats van een godsdienstloozen toestand aan te treffen, een wereld vinden zal, die doordrongen is van den meest fatalen godsdienst: het *Atheïsme* [1]). Met het aanvaarden van deze stelling ziet Leo in een hervorming van het godsdienstig leven en een daarmede gepaard gaande zuivering van de godsdienstige zeden, zooals bijvoorbeeld geschied is door het werk van Gregorius VII ten opzichte van de katholieke kerk, een zeer godsdienstig en prijzenswaardig streven; — verzet tegen den godsdienst daarentegen, principieele verandering van den eenmaal aanvaarden grondslag en scheuring van den kerkelijken band, ook al heeft men het recht zich overtuigd te houden, dat de verdorven zeden een omkeering van den toestand wettigen, kan niet anders zijn dan de meest irreligieuze en revolutionnaire daad, die zich laat denken. Immers hierin ligt een aantasten van de waarheid, waarop de maatschappelijke orde gevestigd is; het gevolg van het aantasten van deze waarheid, is een schok, die de orde van de maatschappij verstoort, en al naar hare hevigheid den ondergang van een cultuur met zich kan medesleepen.

Van deze gedachte uitgaande verschilt het standpunt van Leo, ten opzichte van de Hervorming, slechts in zoo verre van dat van De Lamennais, die in de hervormingsbeweging niets anders ziet dan een anarchistisch systeem en een monsterachtigen aanslag tegen de intellectueele orde

---

1) Nied. Gesch. II, 389.

van de maatschappij, dat hij de oorspronkelijke gedachte van de hervormers niet aantast. Want als Leo het gewaagd had het *beginsel* van de Hervorming aan te tasten, zooals hij het de beweging zelf deed, dan was de laatste stap gedaan tot de erkenning, dat, zooals de vruchten van het 16e eeuwsche protestantisme paganistisch zijn geweest, ook de drang, die tot het protestantisme geleid heeft, uit een heidensche gedachte moet zijn ontsproten. De gedachten echter van Maarten Luther in haar wezen niet aantastende [1]), is hij het toch eens met de uitspraak van den „succesvollen profeet van het ultramontanisme", dat zijn werk in de harten der menschen het beginsel der anarchie heeft doen ontstaan; dat „eigenaardige republikeinsch-democratische element, dat zich bij de calvinistische richting in kerkelijke en maatschappelijke verhoudingen ontwikkelde, en zoo min of meer een richting aangaf, die door de Engelsche Puriteinen, Independenten, Staatsphilosofen en Deisten, door Montesquieu en Rousseau heen tot aan de Fransche Revolutie toe en tot in onze dagen een zondige gedachten-generatie met betrekking tot den Staat heeft nagelaten en in bijna geheel Europa de sociale grondslagen heeft ondermijnd".

Als verontschuldiging voor deze daad voert Leo de antithese aan, die, haar oorsprong vindende in den strijd van Welfen en Ghibellijnen, niet nagelaten heeft de middeleeuwsche kerk te bezoedelen. De welfische tendenz, die het Rijk eerder prijs zou geven aan eerzuchtige vreemdelingen, dan de rechten van de Ghibellijnen op het wereldlijk gebied tegenover de kerk erkennen, heeft niet nagelaten tot in de late middeleeuwen de geestelijke roeping van de kerk te overschaduwen. Ook toen was het slechts een

1) „Wir bestreiten nicht die Richtigkeit der Ansichten Luthers von der Kirche und von den geistlichen Gelübden, aber wir glauben, dass der Kern dieser Ansichten hätte beibehalten werden, und dennoch die rechtlich festgestellten Formen des Kirchenregiments zum grossen Theil, die klösterlichen Institute nach Umänderung der unnatürlich ascetischen Tendenzen mancher derselben vielleicht ganz hätten gerettet werden können." Nied. Gesch. II, 313–314.

Welfische partij in de roomsche kerk, die de zege behaalde en haar fanatisme doordreef, de ernstige christenen onder de katholieken voor de keus stellende, om of de algemeene kerk te verlaten, of zich geduldig in het onvermijdelijke te schikken. Tegenover de stelling van Groen van Prinsterer, dat *de Reformatie in de 16e eeuw het revolutionair ongeloof heeft gestuit*, treft het ons dan ook in den brief van Leo d.d. 8 Mei 1836 de volgende beschouwing te lezen:

„Mein Standpunct zur katholischen Kirche ist allerdings ein wesentlich anderer, als der Ihrige. Mein Vater war lutherischer Prediger und ch habe von Jugend auf gelernt, dass unsere Kirche die wahre Fortsetzung der alten Katholischen Kirche sey. Auch ist Luther nie *lediglich* auf das Evangelium zurückgegangen, sondern namentlich in der Abendmahlslehre hat er die frühere Kirche als hohe Autorität gelten lassen. *Er hat in seinen späteren Jahren bereut, auch die aeussere Macht und Verfassung der Kirche so sehr herabgesetzt zu haben und würde gern seiner Kirche einen groesseren Theil davon wieder verschafft haben, wenn es noch möglich gewesen wäre* [1]). Allerdings war das Verderben der Römischen Kirche gross geworden, und Luthers zurückweisung auf die Augustinischen Auffassungen waren, als Luther auftrat, dem Einzelnen nicht untersagt; der *Einzelne* konnte auch im Schoosse der katholischen Kirche ein Christ in jeder Weise seyn — die Einrichtungen der Kirche waren nur solche, die es dem Einzelnen leicht machten aeusserlich in ihr und doch kein Christ zu sein. — Meine Familie ist selbst erst seit wenigen Generationen protestantisch; Seitenverwandte und Freunde von mir sind in Menge römisch-katholische Christen, und ich würde sehr ungerecht sein, wenn ich nicht den schönen christlichen Grund auch ihres Lebens anerkennen wollte."

De hervormingsbeweging is in de oogen van Leo een totale mislukking geworden. In haar wezen voortkomend uit de meest edele gemoedsovertuigingen, heeft zij zich ontwikkeld tot een ziek en bedorven geheel. En hoewel

1) De cursiveering in dezen brief en in de volgende is van mij. v. M.

aan dit misbaksel de voorkeur gevende boven het uitgeleefde verteerde element van de roomsche kerk, waartoe de gemeente van Christus in het laatst van de middeleeuwen vervallen was, meent hij zich toch niet te kunnen verzoenen met het product, dat de menigte van haar heeft gemaakt. De kern van Luthers leer had behouden moeten blijven binnen het verband van de kerk; buiten de kerk is zijn mooiste streven een aas voor de honden geworden. Dat is niet Luthers schuld alleen: de „welfische tendenz", die machtiger was dan het vredelievend streven der evangelisten, heeft hem uit de kerk gedreven. En nu mogen wij ons troosten met de gedachte, dat het de wil des Allerhoogsten is geweest, die de ballingschap van zijn gemeente heeft voorbereid: uitziende naar de reddende hand, die ons als een Mozes zal terugvoeren in het vrije land, „zitten wij aan de wateren Babylons en weenen, wanneer wij aan Sion denken."

In de voorstelling van Leo had de roomsche kerk onder den invloed van de Germaansche rechtsverhoudingen zich in de middeleeuwen tot een heerlijke politieke en godsdienstige eenheid ontwikkeld. Het protestantisme in de 16e eeuw heeft die eenheid van het godsdienstig bewustzijn verbroken. Indien het christendom echter het terrein wilde blijven van de ongehuichelde en onvervalschte *Waarheid*, dan moest de strijd elders dan op den bedorven bodem van de Kerk van Rome worden volstreden. Het bedorven volk moest uitgeleid worden uit het land des Heeren, om in vreemde overheersching en onder het juk van slavernij de loutering te ondergaan ter voorbereiding van de beloften van het evangelie. Hechter band dan het „wormendoorknaagde lijk van het katholicisme" is het streven naar de waarheid van het protestantisme. Het protestantisme is de reactie tegen het bederf van de katholieke kerk, waartegen Luther opstond als een tweede Gregorius VII; maar minder krachtig en minder grootsch dan deze grootste held der middeleeuwen heeft Luther, in plaats van de vrijheid der kerk, haar ondergang bevochten. De gemeente bevrijdende van het bedervende element, heeft hij haar *losgemaakt van*

de kerkelijke tucht: dat is de groote fout geweest van Luther. Daarop wijst Leo met alle klem van zijn redenatie, evenals Saint-Simon deed in zijn „Nouveau Christianisme": *il a bien critiqué, mais pauvrement doctriné.* Niet krachtig genoeg zijnde om een anderen band daarvoor in de plaats te stellen, heeft hij de kudde zonder herder laten voortgrazen, zoodat zij zich verspreiden moest in de onmetelijke velden en hulpeloos in de handen moest vallen van de dwaalleeraars en vijanden der kerk. En daarom heeft Luther in de oogen van Leo de kerk van Christus, door Gregorius den Grooten opgebouwd, door Gregorius VII hervormd, afgebroken; Luther is de man, wien de eeuwige schuld moet geweten worden, een geest van opstand in de gemeente van Christus te hebben verwekt, waarvan de uitwerking nog tot in onze dagen zich heeft uitgestrekt. Zijn denkbeelden, hoe goed ook in beginsel, zijn bedorven door de revolutionnaire idee, die eraan vastkleeft. Daar stilstaande, waar iedere aanslag tegen het gezag moet blijven staan, n.l. voor de vraag: wat kan ik stellen in de plaats van wat ik neergeworpen heb? heeft hij de bandelooze menigte laten varen in de woestijn om te sterven.

Deze overtuiging legt hij neer in een brief aan Groen van 3 December 1837:

„Die Ausarbeitung des oben erwähnten dritten Bandes meiner Universalgeschichte hat mich genöthigt, die Geschichte der Reformation und ihre Werke noch genauer kennen zu lernen, als ich sie kennen zu lernen bis dahin Gelegenheit hatte. Dies ist für die Entwickelung meiner Lebensüberzeugungen vom entschiedensten Einfluss gewesen, denn ich habe mich von innen heraus und nicht ohne grosses Widerstreben überzeugt, *dass Luther allerdings auf einer Stellung stehen geblieben ist, wo er nicht bleiben durfte.* Die Ausarbeitung meines Buches hat mich zum Calvinisten gemacht, — und doch wird es mir unendlich schwer, mit den Eindrücken und Erinnerungen meiner Kindheit zu brechen".

Deze beschouwing van Leo maakt dus wel onderscheid tusschen de Hervorming en haar „Urheber". Luther is

zichzelf, naar Leo's overtuiging, niet bewust geweest van hetgeen hij ging ondernemen. Zonder zichzelf rekenschap te geven van de gevolgen van zijn daad heeft hij getornd aan de grondslagen van de maatschappij, en toen hij zag, dat daar een schok op volgde, die zoo geweldig was, dat zij een totale verschuiving van de grondslagen der cultuur ten gevolge had, is hij voor zijn eigen daad teruggeschrikt. En onderwijl het protestantisme zijn hoogtij viert in de geestelijke bacchanaliën van het anabaptisme, is Luther verzonken in berouwvolle overdenking, zichzelf machteloos voelende om de kerk terug te geven wat hij haar ontnomen heeft. Terwijl de leiders van het anabaptistisch fanatisme met hun trawanten wellustig zwelgen aan den disch, dien Luther hun heeft voorgezet, laat hij hem met ons neerzitten aan de wateren Babylons, en weenen, als wij aan Sion denken, laat Leo Luther weenen, als hij ziet dat zijn grondgedachte, die voor de wereldgeschiedenis de hooge en onverwerpelijke rechtvaardiging is voor de Reformatie, een werk heeft tot stand gebracht, dat in zijn verloop meer gelijkt „op de verdeeling van de kleederen van Jezus onder de krijgsknechten", dan de vrucht van vromen en ernstigen arbeid.

Doch, hier begaat Leo de ernstigste fout van zijn werk. In zijne beschrijving van de geschiedenis van het Nederlandsche volk in de 16e eeuw, is de schakel, die de opkomst van het lutheranisme met het calvinisme uit de eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog verbindt, dit fanatieke anabaptisme, dat Leo aanziet voor de vrucht van Luthers werk. Alsof er geen oprechter beginsel was in het streven naar de waarheid van het protestantisme, dan het revolutionnaire wangeloof der anabaptisten, die, met hun voorgangers als Hofman, Jan Matthijsen, Jan van Leiden, op de bolwerken stonden van den meest kunstmatig opgewekten haat tegen het oude kerkgeloof. Zonder Leo te beschuldigen van opzettelijke partijdigheid, kan men dit toch aanzien als een specimen van zich onwillekeurig overgeven aan een vooropgestelde zienswijze, waarvan Groen van Prinsterer hem al voor ons heeft beschuldigd, en een

aanklacht tegen de methode van zijn werk. Want, evenals het een fout is van den geschiedschrijver de Fransche Revolutie te veroordeelen op grond van de verdorvenheid der uiterste Jacobijnen, evenzoo gaat het toch niet aan de beweging der Hervorming te veroordeelen om de materieele belangen, die er zich aan vasthechtten, en op grond van de feitelijke dwaasheden der Naaktloopers en van andere overdreven uitingen van de Wederdooperij. Indien men al het beeld van Luther, zooals Leo dat voor ons ontwerpt, aanvaarden wil ter wille van zijn overtuiging en zijn liefde voor de oude kerk, indien men den zwaren godsdienstigen strijd, dien Luther te voeren had tegen zijn geweten, die hem meer dan eens uitingen van angst ontlokte als van een, dien de vuurproef van het leven dreigt te verteren, wil opvatten als een gevolg van het berouw over een misdaad: zijn voorstelling van het protestantisme maakt het toch onmogelijk zijn gedachtengang niet te stuiten. Eerlijkheidshalve moet men dan toch de geschiedenis van het 16e eeuwsche Protestantisme, zooals Leo ook die kende, zich voor den geest brengen.

Met Jan van Leiden was het anabaptisme niet tot zijn einde gekomen: na het overdreven radicale optreden van deze hoofdmannen kwam spoedig de gematigde vreedzame richting in Menno Simonsz weder; het bespottelijk intermezzo van deze fanatieken kon geen stand houden voor het ernstig streven van het lutheranisme, dat zijn weerspiegeling vond in het voor den practischen zin van ons volk meer verstaanbare zwinglianisme. Wat Menno Simonsz betreft, het is zijn verdienste „het zinnelijk-ekstatische bijwerk van het anabaptisme te hebben afgescheiden, hij bracht daarin het middeleeuwsche ideaal van wereldverzakende heiligheid als overheerschend element" [1]). Men kan zich, met Leo, het standpunt van de katholieke regeering tegenover de hervormingsbeweging verklaren; wat was natuurlijker, dan dat de regeering met alle kracht post vatte tegenover een beweging, waaraan zich de ge-

1) Rachfahl.

dachte van verzet tegen haar beginselen verbond? Maar in tegenstelling met hem, waar hij zich in gedachte plaatst „als door den keizer aangestelden inquisiteur" tegenover deze helden des geloofs, kan men zich gedrongen voelen zijn ambt te moeten nederleggen in de handen van den keizer, eerder nog dan de verantwoording te dragen van voltrekker te wezen van het vonnis dergenen, die in het oprecht streven naar de waarheid de schuld des doods hebben gevonden.

„Wat een voorbeelden," zegt Rachfahl, „van heldhaftigen moed en onverschrokken standvastigheid te midden van de ontzettendste martelingen! Zelfs den vreemdelingen viel het op, dat, ofschoon de Nederlanders anders vreesachtig schenen, de veroordeelde ketters met zeldzame standvastigheid in den dood gingen, al was die ook nog zoo onteerend." Onwillekeurig komt hierbij ons het beeld voor oogen van de Christenvervolgingen in Rome, en als vanzelf komen wij ertoe om tusschen de vervolgingen van de protestanten in de 16e eeuw en die van de eerste christenen een parallel te trekken. In Leo's oor echter kan het geschrei der christelijke menigte, die voor het gezicht der juichende Romeinen voor de leeuwen werden geworpen, niet worden overstemd door het geloei der straffende vlammen en de smartkreten der martelaren van het protestantisme; voor zijn oog kan het tooneel van afschuwwekkende wreedheid, waar voor loerende tijgeroogen de eerste christenen onder de zegenende handen van hun oudsten den dood afwachtten, niet worden opgesteld naast het beeld van enkele „ongeleerde monniken", die hun dood vonden in de vlammende armen van den brandstapel. Integendeel: de gedachtenis aan deze eerste christenslachtoffers van Nero, die hun leven te gering achten voor de genade des Allerhoogsten, wordt onteerd, voor zijn gevoel, door de vergelijking met een bende oproerlingen, die in onwetendheid hun leven offerden om den ondergang van de gemeente van Christus te bewerken. In zijn oog is de geschiedenis der 16e eeuwsche martelaren de geschiedenis van onwetende individuen, die hun leven gaven aan de

idee fixe van eenige revolutionaire voorgangers, en in een soort van hysterischen waanzin de kracht vonden om de pijn en foltering van brandstapel en zwaard te doorstaan. Voor Leo is de geschiedenis der 16e eeuwsche protestanten de geschiedenis van een oproerige bende, voor wie de kerk de milde straffen van den brandstapel voldoende zwaar vond.

In de kloostercel te Wittenberg is niet in smartelijk overdenken het beginsel geboren van een herleving van het christelijk geloof; — maar in het binnenste van een eenvoudigen monnik is er verzet opgekomen tegen de oude christelijke kerk, een verzet, dat de aanleiding geworden is tot een oproerige beweging, waarvan de aanhangers den dood verdienden. Maarten Luther is in de oogen van Leo niet de zich met zelfopoffering overgevende aan een heldhaftige Idee, maar de afvallige, die de oude kerk offert aan een kern van waarheid in onhandig toegepaste gedachten. Wel verre van in de Hervorming de wedergeboorte te zien van de oude christelijke kerk, tracht Leo verontschuldiging te vinden voor het werk van Luther in het feit, dat in de middeleeuwsche katholieke kerk de waarheid was zoek geraakt. De poging om de kerk te voltooien „overeenkomstig het begrip van het christendom naar den inhoud van het Evangelie: deze is de hooge en onverwerpelijke rechtvaardiging van de Reformatie in de wereldgeschiedenis". Daarom kon deze poging aantrekkelijker zijn dan het doode lichaam van de kerk. „En", zegt Leo, „wanneer ik heden, nu ik zoo'n lange reeks van gevolgen overzie, de keuze in mijne hand had, of de Hervorming zou hebben plaats gehad of niet, zou ik zonder aarzelen uitroepen: melius est, ut scandalum oriatur, quam veritas relinquatur!"

Deze beschouwing van Leo is het punt van uitgang voor zijn verzet tegen de strooming van zijn tijd: daarin ligt de gedachte, waarvan hij zich een wapen heeft gesmeed in den strijd tegen het radicalisme van zijn geslacht. De motieven, die hem tot zijn overtuiging hebben gebracht,

zijn niet ver van zijn omgeving te zoeken; zijn gedachten zijn niet anders dan reflexen op de geestesbeweging van zijn tijd. „Hij was niet in staat", zegt Fueter, „groote omkeeringen te erkennen, noch de dieper liggende oorzaken van geschiedkundige gebeurtenissen na te gaan." Zoo is zijn werk geheel op te vatten als een cultuurverschijnsel, dat gebonden is aan een bepaalde periode van het geestelijk leven, en verheft het zich dus geenszins tot het niveau van het buitengewone. Daarin is geen verwantschap met den geest, die de algemeene wereldcultuur levend maakt: met den dood van zijn eigen tijd kon Leo den ondergang voor zijn werk verwachten. Het is niet anders te beschouwen dan als een reactie tegen de Juli-revolutie, en als zoodanig als een spel tegen de geestesbewegingen van zijn tijd. Niet in staat zijnde, om over de perken heen te zien, waarbinnen de strijd der nationale begeerten werd volstreden, kon Leo in den loop der wereldgebeurtenissen niet anders ontdekken dan het kleine stukje daarvan, dat in den spiegel van den Pruisischen staat tusschen de jaren 1830 en 1840 werd afgebeeld.

Het werk der groote geschiedkundige persoonlijkheden wordt door hem beschouwd in directe verwantschap met dat van de persoonlijkheden van zijn eigen tijd.

En nu die tijd van Leo eenmaal bedorven is door de onevenwichtige elementen, die de geschiedenis na den val van het Napoleontisch stelsel bezielen, — nu de ziekte, waaraan Europa leed door het onregelmatig werken van haar organen, de atmosfeer, waarin Leo leefde, benauwd maakte, en bij hemzelf een walging deed ontstaan tegen het leven van zijn tijd, — was het voor een geestesaanleg als die van Leo niet mogelijk, in verandering van temperatuur herstel van eigen krachten te zoeken; in de persoonlijkheden van zijn tijd patiënten te zien, die te lijden hebben van de algemeene Europeesche malaise; — was het tenslotte den aanleg van Leo niet mogelijk de historische persoonlijkheden buiten de romantieke ziekenkameratmosfeer in het licht van eigen omgeving te beschouwen, en hen aangegord te zien ten strijde voor de waarheid van

gezonde levensovertuiging, waarin het beginsel ligt van de daden, die de steunpilaren vormen van de moderne cultuur.

Zoo wordt Luther bekeken in den mantel van Hegel, en wordt het protestantisme van de 16e eeuw beschouwd in het licht van de ideeënleer van Strauss: zooals het werk van Strauss de consequente toepassing was van Hegels zuivere gedachte, zoo was in de oogen van Leo het Calvinisme de consequentie van de innerlijke ware en vrome gedachte van Luther.

Evenals Hegel rouwen moest om de geestdrijverij van de ultrarationalisten, evenzoo zou Luther in zijn later leven berouw gehad hebben van zijn daad, zooals die geworden was door het bezoedelen van de Wederdooperij.

Maar was die parallel ten eenenmale juist? Overeenkomst was er tusschen het verloop van de gebeurtenissen in de eerste helft van de negentiende eeuw en van die van de 16e eeuw; en zelfs is de parallel tusschen het werk van Hegel en dat van Luther gerechtvaardigd. Want evenals Luther uit een godsdienstloozen toestand het beginsel van de evangelische waarheid tot een nieuw leven voorbereidde, heeft Hegel het werk van den Hervormer voltrokken aan den chaos van ideeën, die het erfdeel was van de Fransche Revolutie. Hegel zelf heeft in zijn „Philosophie van de Geschiedenis", waarin hij de Hervorming de alles verhelderende zon noemt, die het ochtendrood van het einde der Middeleeuwen volgt, den nadruk gelegd op datgene in de herleving van het middeleeuwsche geloof, dat aan een overeenkomst met zijn eigen optreden in de jaren na de Fransche Revolutie, die „als een ijzeren gordijn op het tooneel van de geschiedenis" [1]) neerviel, denken doet: „dies ist der wesentliche Inhalt der Reformation: der Mensch ist durch sich selbst bestimmt frei zu seyn."

Met deze overeenkomst echter houdt de juistheid van een vergelijking van het levensbeginsel der Kerkhervorming met de poging tot herstel, die van Hegels gedachte uitging, op. Want terwijl het levensbeginsel, dat Luther heeft opge-

1) Funck-Brentano: „Les Sophistes Français et la Révolution Européenne".

wekt, dóór de drijverij der radicalen heen, zich zelf heeft vastgelegd in de Kerk van Christus, heeft het geslacht van rationalisten, dat Leo vergelijken wil met de 16e eeuwsche protestanten, een tempel der beschaving opgericht op de puinhoopen der kerk, waarbinnen Hegels ratio de verschijning van den Christus begrijpelijk wilde maken.

De philosophie van de 18e eeuw had zichzelf op den Franschen bodem doodgepraat, en was daar uitgeloopen in een geweldige débacle. Toen had zij haar terrein naar Duitschland verlegd, waar zij een solieder bodem vond voor het behoud van de waarheid: het kinderlijk-eenvoudige gemoed van Schleiermacher [1]) trachtte den rijkdom van zijn geloof over te brengen in de ziel van zijn gemeente. Het godsdienstig element, dat in de Fransche philosophie was uitgeleefd, heeft zich gelegd in de beschouwingsleer van Duitschland. En terwijl in Frankrijk de wijsbegeerte zich vulgariseerde door zich te vereenigen met de populaire begeerte naar „Vrijheid", werd in de harten van het Duitsche volk de kiem gelegd van een herleving van het godsdienstig bewustzijn. Deze twee beginselen: zucht naar vrijheid en herleving van den godsdienst, hebben door haar tweeslachtige combinatie in de 19e eeuw een verscheidenheid van levensrichtingen doen ontstaan, die den kleurigen achtergrond vormen van den modernen staat.

Een van de wonderlijkste uitingen van deze twee begeerten is wel het Wartburgfeest geweest, waar door jeugdige enthousiasten, met de heerlijke symbolen der bandelooze vrijheid, de herdenking van Luther werd gevierd. De vrijheid van de kerk, die de Reformatie had tot stand gebracht, was immers analoog met de vrijheid van denken, door de Fransche wijsgeeren geschonken! Zoo moest ook de weg door Schleiermacher gevolgd, uitloopen op een onbegaanbare vlakte. Als de wijsbegeerte populair wordt, dan gaat het ermede als een pretiosum in de handen van een kind.

De weg van Schleiermacher had echter ook een ande-

1) Zie over hem „Briefe von Wilhelm von Humboldt an eine Freundin" Leipz. 1847, Dl. II, p. 258—259.

ren uitlooper dan deze bacchanaliën der Duitsche studenten. Toen het feest was afgeloopen, en toen, na langen roes, de slapende troep was ontnuchterd door den moord op Kotzebue, bleek het dat achter het tooneel van deze schreeuwende bende het koorgezang nog niet was weggestorven. In Januari 1818 hield Hegel in Berlijn zijn eerste college, na een eenjarig professoraat in Heidelberg te hebben vervuld. De bende feestvierders was nu frisch genoeg om zijn gewijden tempel binnen te dringen; de Wartburgfeestvierders propten de collegezalen vol, om daar de bevrijding van den menschelijken geest te hooren verkondigen en daar het „heelalfeest der gedachte” te vieren.

Hegel had zijn werk gedaan. In de *gedachte* zag hij de verzoening van het godsdienstig zelfbewustzijn van den mensch met de goddelijke openbaring. In het denken was de vereeniging van den mensch met God. God openbaart zich in de verschijnselen, die de mensch in zijn gedachte terugvoert tot den oorsprong van het leven. Zoo openbaarde zich God in de verschijning van Christus, en de gedachte kon deze menschwording verklaren door de analogie met de openbaring in de verschijnselen.

Hegel had hiermede zijn werk van hervorming gedaan. De philosophie van de 18e eeuw had het godsdienstig bewustzijn verloren doen gaan: dat had zich gewroken in de uitbarsting van de Revolutie. Het werk van de Restauratie was mede, het volk terug te brengen tot zijn herder, de Kerk. Hegel meende daartoe den weg te hebben gevonden. Niet de *beschouwing* van de verschijnselen kan den mensch tot God terugvoeren, dat heeft Hegel begrepen. Het verdelgingsproces, dat de natuur in zichzelve laat voltrekken, kan den *beschouwenden* mensch niet tot de overtuiging brengen van het bestaan van een rechtvaardigen God. Hegel heeft geleerd, dat het *denken* over de schijnbare disharmonie van het bestaande, in den menschelijken geest die harmonie van gedachten kan doen onstaan, die in tegenstelling met de uiterlijkheid van de verschijnselen haar innerlijke beweegkracht begrijpen doet.

De tegenstelling, die in de leer van Hegel met het

openbaringsbegrip van de kerk ligt, werd toen niet opgemerkt. Het geloof, als eenige drijfveer tot de overgave van den mensch aan God, stond in beginsel te ver af van de begripstheorie van Hegel, om een blijvende verzoening tot stand te kunnen brengen. De kerk echter, evenals Hegel haar hervormer, meende op den weg te zijn tot vrijmaking van de revolutionnaire kwellingen. Maar nauwelijks had de apostel gesproken, of zijn woord groeide aan tot een rationalistische leer, waarvan hijzelf geen vermoeden heeft gehad. Uit de kern der Wartburgfeestvierders vormde zich een leger Hegelianen, dat zich na den dood van hun voorganger splitste in een links en een rechts, in een uiterst links en een uiterst rechts, voor wie allen de Ratio op het voetstuk ter aanbidding werd geplaatst. En in stede van een verzoening van den mensch met God te bewerken, liep het werk van Hegel, althans voor de eerstvolgende jaren, dood op het athëisme, dat het „Leben Jesu" van Strauss in de harten der menschen voedsel gaf.

Toen Strauss zijn werk schreef, eenige jaren na den dood van Hegel in 1831, was hij een jonge man van 27 jaar, zoo pas dus uit de studentenwereld getreden met de herinneringen aan de „Burschenschafte" en „Turnvereine" nog frisch in het hoofd. Hoe veel te meer dus moet zijn werk indruk gemaakt hebben op het jonge Duitschland. Dat jonge Duitschland, de kern van het geslacht der Julirevolutie, was vatbaar genoeg voor een leer, die de ongeloofwaardigheid der evangeliën verkondigde. Met het afwerpen van de oude tradities konden de jongens met hun roode muts en „beindicken Ziegenhainer" gemakkelijk af stand doen van het oude geloof aan Jezus. Waaraan heeft de jeugd, eenmaal tot exaltaties gebracht, meer lust dan aan het neerhalen van wat de ouderen als plicht en levenswijsheid hebben voorgeschreven? Strauss wees er het jonge Duitschland op, dat thans de tijd gekomen was om de moderne cultuur te verheerlijken op het puin van den ouden tempel van het geloof aan den historischen Jezus, dien de geslachten achtereenvolgens steen voor steen hadden afgebroken. Een nieuwe tempel voor den „Cultus

des Genius" moest worden opgebouwd, waarin Jezus zou vervangen worden door het heiligenbeeld van den genialen God, dien te vereeren een uiting was van de meest verfijnde cultuur. — Kan een geniale persoonlijkheid met meer kans op succes zijn gedachten onder de menschen brengen dan zooals Strauss het deed in zijn gëexalteerde omgeving? En, — was er ergens voor een geniale persoonlijkheid meer kans om verkeerd begrepen te worden, dan juist in eene omgeving van opgewonden jongelieden, zooals Strauss die telde onder zijn gehoor? Want zonder de bedoeling te hebben gehad een godsdienstlooze maatschappij te scheppen, heeft Strauss een geslacht gekweekt, dat in het athëisme de hoogste vorm van rationalistischen eeredienst zag, — ja, heeft hij zelfs een geslacht van menschen tot zijn aanhang gehad, die „Nieder mit Gott!" op de vanen van den opstand schreven, en sloot hij zich aan bij de geheime genootschappen, die haar leven ontvingen door den adem van Gioberti en Mazzini, en aan welke een verdelgingsoorlog tegen den ganschen ouden maatschappelijken toestand in Europa als eerste plicht werd voorgeschreven.

Dit was de bron van het kwaad, waartegen Leo zijn onmachtigen toorn heeft laten varen. Te weinig philosoof, — of liever naar zijn eigen verklaring in het geheel niet, — om in staat te zijn den gedachtengang van Strauss den zijnen als tegenpartijder tegenover te stellen, vond hij geen anderen uitweg om zich te verzetten, dan door het voorwerp van zijn studie tot een orgaan te maken van eigen gemoedsovertuiging. Zoo ligt zijne geschiedenis van Nederland voor ons neer als de uiting van zijn ziedenden toorn, zoo heeft hij zijn beschouwing van de hervormingsbeweging neergelegd, meenend in het 16e eeuwsche Calvinisme de revolutionnaire actie van zijn eigen tijd te treffen; meenend in de geestdrijverij der Wederdoopers het „jong-Hegelianisme" een stoot te geven; meenend in het oordeelend vonnis van den inquisiteur over den godverlaten 16e eeuwschen ketter het hart van Strauss te doorboren, en daar-

mede voor zijn eigen tijd de misdaad van het athëisme te ontsluieren.

Strauss is zijn grootste vijand. Meer gehaat nog dan Görres, meer gehaat nog zelfs dan Mazzini, — had hij tegen dezen „atheïst" het instituut van de kerkelijke tucht, die Luthers leer heeft doen verloren gaan voor de protestantsche gemeente, uit de middeleeuwsche instellingen terug willen halen, om zelf de voldoening te hebben zijn onmachtigen hoon te uiten in den vreeselijksten banvloek, dien het kerkelijk reglement voor den opstandige bedenken liet. Maar het niet wagende den leeuw in zijn hol op te zoeken, vergenoegde hij zich met de onmacht van het protestantisme te verwenschen en het rationalisme te belasteren, zooals hij het deed in zijn strijd tegen het Jezuïtisme [1]):

„... da wir keine Zucht und keinen Bann haben, müssen wir mit uns laufen lassen, was mit uns laufen will, selbst wenn es die Hölle ausspeien möchte. Wenn es irgend einem schriftstellerischen Nork einfällt Tags nachdem er irgend einem Theil der heiligen Geschichte als Sonnen, oder Gott weiss welchen anderen Mythus erläutert und das Christenthum verhöhnt hat, sich durch die Taufe in diese s.g. protestantische Gemeinde aufnehmen zu lassen, findet sich auch irgend ein stiller Pfarrer, der ihn sofort unseren Bruder nennt in Christo."

Strauss, in wien het beeld van dezen „schriftstellerischen Nork" zoo onmiskenbaar is terug te zien, was degeen, aan wien Leo het bederf van het jonge Duitschland weet; hem trof de schuld de jeugd bedorven te hebben en de fundamenten van den Staat te hebben aangetast. In zijn brief aan Groen van Prinsterer van den 3en December 1837 kon hij zich openhartiger uiten, en daarin laat zich dan ook de verzuchting van den moedelooze hooren:

„Uns droht hier in Deutschland ein stiller Untergang alles waren Christenthums. Aus dem Schoosse der Hegelischen Schule hat sich eine ketzerische Richtung hervorge-

1) „Sendschreiben an Görres" p. 58.

bildet, von der der verstorbene Hegel schwerlich selbst eine Ahnung gehabt hat. Professor Vatke [1]) in Berlin hat das alte Testament, Doctor Strauss in Stuttgart das neue Testament zu vernichten gesucht; Professor Rosenkranz in Königsberg hat nicht ohne Applaus sämmtlichen Anhänger dieser Richtung die Nichtigkeit des individuellen Daseins nach dem Tode und alles dessen, was man Jenseits nennt, proclamirt; Professor Rothe in Heidelberg hat in seinem neuen Werke über die Anfänge der christlichen Kirchenverfassung zu erweisen gesucht, dass der Begriff der Kirche ein in sich nichtiger, dass die Kirche bestimmt sei, vom Staate absorbirt zu werden. — Was, frage ich, bleibt nun noch vom Christenthum übrig, wenn man altes und neues Testament, Kirche und ewiges Leben weg wirft? Wir gehen den verworrensten Zuständen entgegen, diese neue Lehren reissen die Jugend ganz an sich, und mit Ausnahme der evangelischen Kirchenzeitung ist fast die ganze Theologie diesen Entwickelungen gegenüber matt und feig. Was wird daraus werden!"

Was het twijfelachtig, wat er uit dezen toestand groeien moest? Het geloof in de evangelische waarheden, dat er nog in den boezem van het protestantisme was overgebleven, was niet krachtig genoeg, om het verstand van den atheïst te overheerschen. Men was zelfs in den eersten tijd na het verschijnen van het werk van Strauss te overbluft om een woord te kunnen zeggen. Neander ging zich zetten aan zijn „Leven van Jezus", maar er ontbrak de high spirit aan, die Strauss' werk had doen ontstaan; Ullmann en Weisse hebben ook wat gezegd, maar het terrein van hun werk was dor en levenloos. Aan de protestantsche kerk in Duitschland ontbraken de eclatante geesten, die, als Groen van Prinsterer bij ons, het christelijke leven konden doen tintelen tegenover de eminentste atheïsten. En, kon het nog twijfelachtig zijn wat er gebeuren ging, nu de poorten van het Duitsche geestesleven werden opengezet voor den revolutionnairen genius van den tijd? Strauss had

1) Zie over hem en anderen Prof. Theobald Ziegler: „De Geestelijke en Sociale Stroomingen der 19e eeuw" vert. door Leo Polak, W. B. 173—176.

zijn gedachte gericht op de revolutionnaire actie van het roode Italië, stond met Gioberti in verbinding; — en in Zwitserland, de herberg van de Europeesche vagebonden, lag Mazzini op de loer, die Mephisto van Europa, die Duitschland, evenals Italië en Frankrijk en Spanje, „verjongen" kon om het in de val te laten loopen van de anarchie.

Mazzini had zich den titel van grootmeester laten opdragen door het Europeesche proletariaat, dat, vereenigd in zijn „geheime genootschappen", de socialistische barmhartigheid als ideaal stelde en daarvoor de onderneming waagde van de bestaande maatschappijen om te woelen. Uit Italië verjaagd om zijn republikeinsche neigingen, ging Mazzini in Zuid-Frankrijk het „Jong Italië" oprichten en vond daarvoor onder de Carbonari genoeg bijval. Toen hij daar zich aan een drievoudigen moord had schuldig gemaakt, vond zijn misdadig lichaam alleen in Zwitserland, de vrijhaven voor alles wat in het eigen land niet gedijen kon, een rustige schuilplaats. Daar schreef hij in 1835 zijn brochure „Foi et Avenir", die, in Duitschland verspreid, het Duitsche atheïsme met het internationale republikanisme van Mazzini in aanraking bracht. Deze propaganda voor oproer en moord werd door één krachtigen wil voortgestuwd. De catechismus, dien Mazzini voor de leden der genootschappen opstelde, moest stipt worden nageleefd: wie dat niet deed was meineedig en werd op staanden voet gedood; en mocht de veroordeelde ontkomen, dan werd hij overal vervolgd en door onzichtbare hand getroffen, „al lag hij ook aan de borst van zijn moeder of voor het Allerheiligste Christi", zooals Art. 33 van de organisatie van het jonge Italië luidde. En wat voor kracht kon de regeering stellen tegenover dezen satanischen bond? Dat zegt ons duidelijk genoeg een staatsman van dien tijd in een brief van 13 Januari 1837 [1]): „Die Propaganda ist allerwärts von einem Geiste der Zerstörung erfüllt und geleitet, ein und derselbe Wille setzt sie in Bewegung — dagegen in der Abwehr welche

1) Von Rochow, p. 88.

Zersplitterung! — Man könnte sagen, die Propaganda hat im Angriffskrieg einen selbstherrschenden König, während die monarchische Kraft zur Vertheidigung nur vereinzelte Generale zählt, die noch zudem durch Rücksichten auf Umgebung und eifersüchtige Persönlichkeiten gelähmt sind".

Leo had dus reden genoeg om zich te verontrusten. Terwijl men van politieke zijde te klagen had, dat de regeering zwak was en niets wagen dorst [1]), uit Leo zijn klachten over de inwendige vermolming van de protestantsche geloofsleer aan Groen [2]):

„Sonst im Deutschen Reiche waren, wie Sie wissen, nur Lutheraner und Reformirte als protestantische Religionsparteien tolerirt. Darin hatten wir einen festen beschränkenden Rahmen; die augsburgische Confession in der verbesserten Ausgabe bildete für beide Parteien eine feste Grundlage. Das hat nachgewirkt bis jetzt. Zwar haben viele Regierungen aufgehört, ihre Geistlichen auf symbolische Bücher verpflichten zu lassen, dahin hat es schon der Einfluss der Rationalisten zum Theil vor 1815 gebracht; dennoch waren nach die Volksunterrichtsbücher und dadurch der Volksunterricht in der Religion selbst überall auf die Symbole basirt. Allein nun kömmt man in Deutschland allmählig zu dem Gefühle, dass jene Schranken, die das Reich setzte, abgestorben sind; die neuen evangelischen Kirchen weisen auf allen Seiten so sehr auf die *subjective* Schriftforschung und Schriftauslegung hin, dass fast soviel Secten als Köpfe vorhanden sind. Zunächst haben diese subjectiven Bestrebungen noch eine Vereinigung durch die Feindschaft gegen die symbolischen Bücher. Da einige unserer deutschen Höfe dieser den symbolischen Büchern feindlichen Richtung selbst zugethan sind, da die Masse der gebildeten protestantischen Geistlichen und Laien sich in dieser Richtung bewegt, sehe ich die Abschaffung der symbolischen Bücher in den nächsten 10 Jahren in einem grossen Theile von Deutschland als bevorstehend an, wenn nicht Preussen hier irgend eine Schranke zu finden weiss.

1) Von Rochow, 6 Oct. 1838, p. 155.

2) Brief d.d. 29 Sept. 1839.

Das letztere glaube ich nicht; denn wie fromm und wohlgesinnt auch unser Hof ist, der grösste Theil der höheren Staatsbeamteten, auch viele hohe Kirchenbeamteten sind der symbolischen Richtung abhold. Dazu kömmt, dass die Regierung in dem Streite gegen die katholische Kirche die rationalistischen und hegelingischen Fürkampfer nicht bei Seite gewiesen hat, und dass sie, von der Masse des Publicums applaudirt, einen ausserordentlichen Einfluss auf die öffentliche Aeusserung gewonnen haben. Das Königreich Sachsen, das Churfürstenthum Hessen und die Grossherzogthümer Baden und Hessen sind ganz von rationalistischen Tendenzen durchdrungen. Selbst auf der hiesigen Universität ist für den Moment der Rationalismus wieder die unter den Studenten herrschende Ansicht, während sich vor drei Jahren jeder junge Mensch schämte, sich zu so geistloser und trostloser Lehre zu bekennen."

En den 2en Mei van het volgende jaar schreef hij: „Was unsere Zustände betrifft, so steht es ungefähr in der Hauptsache wie bei Ihnen. Entschiedene Charactere, gestaltende Geister fehlen entweder ganz, oder sind weil sie als Führer von Parteien gelten ganz oder halb aus allem grossartigen Einflusse verdrängt. Die welche die Aufgabe hätten die neue Gestaltung der Dinge, welche unabweisbar überall vor den Thüren lauert, zu leiten, machen es wie die schlechten Propheten; sie lügen sich und anderen einen Frieden vor, da doch kein Friede ist. Wo einer eine Ausnahme zu machen sucht, wie es Hassenpflug that, auf dessen wohlwollen ich stolz bin, seht es sich bald von allen Seiten bedrängt, wo möglich bei Seite geschoben. Alle Wände haben Risse; aber statt ihnen feste Stützen zu bauen übertüncht man sie, und glaubt die Risse wären geheilt, sobald man sie nicht sieht. Es ist die umgekehrte Geschichte wie die vom Strauss, der den Kopf versteckt in der Fabel."

Zoo min als er in het kerkelijke leven een figuur was, die met de kracht van zijn geest bescherming bood aan de dolende verlatenen, zoo min was er verstand en beleid genoeg bij de regeering om de juiste gedragslijn te volgen

tegenover de opgewondenheid der jeugdige volgelingen van Strauss en Mazzini. De Pruissische regeering meende het jonge opbruisende bloed te kunnen kalmeeren door enkele daden van geweld. Doch evenmin als een koortslijder zich bedwingen laat door een dreigement, evenmin kon het jonge Duitschland in toom gehouden worden door de ter dood veroordeeling van een aantal der zijnen, — ja, gaf de regeering veeleer voedsel aan den opkomenden haat tegen het gezag, door de gewelddadige behandeling der 39 opgeslotenen, waarvan Frits Reuter er een was, en wier droevig lot door den schrijver van „Ut mine Festungstid" zoo vlijmend eenvoudig wordt beschreven.

Kon het voor de Duitschers, die de Juli-dagen hadden meegemaakt, nog twijfelachtig zijn, wat er gebeuren ging, nu het zaad, in deze dagen uitgestrooid, zoo welig begon op te schieten?

II.

Pijnlijker voor Leo dan de strijd tegen rationalisme en anarchie, was de strijd tegen het Jezuïtisme. Moeilijker dan tegenover Strauss en Mazzini was het voor Leo, om zijn standpunt tegenover Görres te bepalen. Van Strauss scheidde hem de verheerlijking van den menschelijken geest, Mazzini maakte hem den strijd tegen het republikanisme gemakkelijk door zijn uitgesproken haat tegen de Monarchie, — maar Görres, wat scheidde hem van Görres? Görres was de Jezuïet met katholieke leerstellingen, Leo was de Protestant met katholieke neigingen. Terwijl Strauss en Mazzini hun rationalisme vierkant plaatsten tegenover het supranaturalisme, stond Leo met Görres in hetzelfde gelid van het supranaturalistische geloof; terwijl tegenover het atheïsme van de jong-Hegelianen de strijd met open vizier kon worden gestreden, maakte het methodisch verschil van geloofsovertuiging, hetwelk het hoofdmotief was van den strijd van Leo tegen het Jezuïtisme, het den strijdenden noodzakelijk om met de wapenen tegenover elkander te staan, waar zij elkander de broeder-

hand wilden toereiken. „Wij hebben allen," zegt Görres, „Katholieken en Protestanten, in onze vaderen gezondigd en weven voort aan het weefgetouw van menschelijke dwaling, op deze of op andere wijze; geen heeft het recht zich hoogmoedig boven den andere te verheffen, en God duldt dit in geen mensch, allerminst in degenen, die zich zijn vrienden noemen... Het tegenwoordig oogenblik eischt, dat wij ons met elkander verzoenen." Leo meende reeds aan het tijdstip genaderd te zijn „waarop men, wederkeerig met elkander in liefde afrekenend, eene gezuiverde algemeene Kerk, weder één Christendom in alle door hun vroegere lotgevallen verbondene volken van het germaansch-romaansche Europa, en door haar in de Menschheid, zou kunnen herstellen." Maar de vrees voor de oude welfische tendenz in het katholicisme was machtiger in Leo dan zijn verzoeningsgezindheid, en het gevaarlijke der tijdsomstandigheden wekte het contrarevolutionaire karakter in hem te veel op, dan dat hij het verzet van het katholicisme tegen de regeering zou kunnen toestaan. Het proces van de regeering tegen Droste zu Vischering, den aartsbisschop van Keulen, had hem de oogen geopend voor het oude gevaar in de katholieke kerk en had den schoonen droom verstoord, waarvan God zich bediend had, om hem het herstel van het oude Christendom in de toekomst te laten zien. En niet zoo zeer het proces tegen den aartsbisschop zelf, in wiens handelwijze hij ten slotte niet anders zag dan een geargumenteerde minachting voor het vredelievend streven van zijn voorganger, en die daarom in Leo, in wien de droom van één Katholieke Christelijke Kerk de herinnering aan het onbevlekte Christendom deed opleven, meer sympathie kon opwekken dan de regeering zelve, die voor het ideaal van deze algemeene Christenheid de minste waarborg verschafte; — niet zoo zeer het proces tegen den aartsbisschop zelf, als wel het element in de Roomsche Kerk, dat door de aanraking met het wereldlijk gezag de herinnering aan de 16e eeuwsche saecularisaties weer verwerken moest en voor hetwelk het ideaal van een herstelde katholieke kerk het ideaal eener restitutie van

de schenking van Pepijn beteekende, deed Leo zonder aarzelen de zijde der regeering kiezen, zichzelf wakker schuddende na een schoonen nacht van droomen om het actieve leven in te gaan.

In 1825 vaardigde de Pruisische regeering de verordening uit, dat de in Silezië geldende bepaling, volgens welke de kinderen moesten worden opgevoed in den godsdienst van den vader, over de Rijnprovincie zou worden uitgestrekt. Een pauselijke breve echter van 25 Maart 1830 verklaarde, dat de paus de Rijnsche bisschoppen niet van den band der kerkelijke wetten tegenover de bepaling van de regeering ten opzichte van den kinderdoop kon ontslaan: bij gemengde huwelijken moest de belofte worden afgelegd, dat de kinderen, uit zoo'n huwelijk geboren, katholiek zouden worden opgevoed. Door een transactie met Bunsen, den Pruisischen gezant in Rome, wist de toenmalige aartsbisschop van Keulen, Von Spiegel, de moeilijkheid van een conflict tusschen den paus en de regeering te ontgaan. Na zijn dood in 1835 werd Clemens August von Droste zu Vischering tot aartsbisschop benoemd; deze benoeming werd door de regeering gesanctioneerd, nadat Droste verklaard had, dat hij het verdrag tusschen Bunsen en Von Spiegel in 1834 gesloten niet zou aantasten.

De regeering had reden genoeg, om deze uitdrukkelijke verklaring van Droste te verlangen; er was in zijn haat tegen elke leerstelling, die niet overeenkwam met de dogmatiek van het katholicisme, en die door hem als „Vernunftstolz" werd gebrandmerkt, verzet tegen de regeering te vreezen, zooals hij zich reeds vroeger tegen de regeering had verzet bij de benoeming van professor Hermes in Bonn. Ook bij gelegenheid van de viering van het Wartburgfeest had Droste eene tendentieuze brochure uitgegeven, waarin hij op grond van de goddelijke autoriteit van de kerk onderwerping van deze aan het gezag van den Staat een onmogelijkheid noemde [1]). Wat was er dus in zijn handen van een transactie te wachten, die afbreuk deed aan het goddelijk gezag van de kerk?

1) „Ueber die Religionsfreyheit der Katholiken, etc." Münster 1817, p. 13.

Er was dan ook spoedig genoeg door dezen aartsbisschop een aanleiding gevonden, om zich van zijn belofte aan de regeering te ontslaan: in 1837 verklaarde Droste geen gemengd huwelijk in te zegenen, waarbij de belofte van katholieke opvoeding der kinderen niet werd gedaan. Dit verbreken van zijne belofte is de aanleiding geweest voor de regeering om geweld dadig op te treden, en den aartsbisschop gevangen te nemen. Maar de kampioen, die het voor zijn zaak zou opnemen, liet niet op zich wachten: Görres schreef zijn „Athanasius", en onder degenen, die zich tegen Görres opwierpen, was Leo, die, uit zijn droom opgeschrikt, met bloedend hart het zwaard tegen zijn broeder opnam. Te zeer overtuigd protestant om den hoon van dezen revolutionairen woelgeest in de katholieke kerk te verdragen, drijft hij met verachting den adem van zijn hautainen trots zijn vijand tegemoet [1]):

„Nicht wir werden Euch zertreten; sondern ein neuer, ein geistiger Sultan wird kommen, der Euer Reich zerschlägt, und Eure Kinder schändet; und man wird Eure kirchlichen Kaiser und kaiserlichen Prinzen an unseren geistigen Königshöfen betteln gehen sehen. — So steht es mit unserer Armuth und mit Eurem Reichthum!"

Dit juist was het pijnlijke van den strijd van Leo tegen Görres, dat hij genoodzaakt was den verdediger van zijn vriend aan te tasten, Görres, den verdediger van den aartsbisschop, die in zijn schoonen droom de personificatie was van wat hem het meeste dierbaar was. Nu Leo Görres gaat aantasten, den verdediger van het katholicisme, heeft hij de pijnlijke gewaarwording, dat hij zijn grootste liefde gaat berooven van haren beschermer. Nu Leo het Jezuïtisme vervolgen gaat, heeft hij de gewaarwording of hij zijn broeder verontrust; — nu hij het zwaard uitdrijft naar Görres, tot wien de kerk haar vertwijfelende handen uitstrekt, of hij de handen van zijn moeder treft. Want evenals Leo het goddelijk recht der kerk als het fundament der Europeesche cultuur beschouwde, kon Droste zu Vischering in

1) Sendschr. an Görres, p. 105.

de verheerlijking van den staat slechts een weerspiegeling zien van de heiligheid der algemeene christelijke kerk; evenals Leo de Hervorming betreurde als de inleiding tot de ballingschap der kerk, evenzoo kon Droste de scheiding der kerken niet anders dan met droevige gedachten vervullen [1]). Doch niettegenstaande deze overeenkomst van gevoelens is Leo genoodzaakt den strijd aan te binden tegen het katholicisme, omdat Görres, de verpersoonlijking van het element dat naar de wereld hunkerde, de gemeente dreigde te bezoedelen met dezelfde begeerten, waardoor de geschiedenis van de Roomsche Kerk der Middeleeuwen haar einde heeft gevonden in die geweldige reactie van de 16e eeuw. „Niet de gevangenneming van den aartsbisschop," roept Leo Görres toe, „heeft het leger der kleine geesten „op de been gebracht, waarover gij u beklaagt, maar eerst „*uw* geschrift en de voorgangers van degenen, die daar„mede geestverwantschap hebben, hebben het gedaan."

Pijnlijk te meer is voor Leo deze strijd, omdat hij in de ontevredenheid der welfische tendenz van het katholicisme het gevaar ziet schuilen van een vereeniging der opponeerende elementen tegen de regeering. Het voorbeeld hiervan zweefde hem voor oogen in De Lamennais, in wien de kern van het Fransche ultramontanisme punten van aanraking zocht met het socialistisch streven van de volksziel. In diens gedachteleven ontstond het ideaal van een wereldhervorming, waarin de paus en het volk, als een goddelijke herder met zijn kudde, de vreedzame toekomst zouden deelen [2]). In smartvolle overdenkingen over het menschelijk leven, waarin iedere avond armer en troost-

1) „Ueber die Religionsfreyheit der Katholiken", Münster 1817; p. 6–7: „O! der unseligen Trennung! Da wurden statt der *einen* von dem Heilande gestifteten sichtbaren Kirche, bey jenen, welche sich trennten, so viele kirchliche Gesellschaften als Länder, Kirchengesellschaften ohne Verbindung untereinander; da verliessen Staaten das sichtbare Band, welches bis dahin fast alle Staaten Europa's zu *einem* Volke Gottes verbunden hatte; jenes himmlische Band, dessen Bestimmung ist, die im Staatswesen und in der physischen Bildung der Erde gegründete Trennung zu heben, alle Menschen in allen Welttheilen segnend zu umfassen."

2) Sainte-Beuve, C. A.: „Nouveaux Lundis," Paris 1863, T. 1, p. 34.

loozer is dan de morgen is begonnen, totdat de dood zich plaatsen komt tegenover onze begeerten, is in het binnenste van De Lamennais, — voor wien het schouwspel van hetgeen in zijn wereld voorviel, de ellende van het arme volk, de honger die het verteerde en verslond, „al die rampen, waar de Voorzienigheid de kiem van zooveel goeds heeft gelegd," de aansporing was om zich met zijn volk te vereenigen, — dat democratisch beginsel geboren, dat hem later in de overwinning van de arbeiderspartij de verwerkelijking van het ideaal van eeuwigen vrede deed verwachten [1]. Dat beginsel, dat eenige jaren later aan Mazzini den moed zou geven om De Lamennais te schrijven, dat de abt begrepen had, „dat het noodig was af te dalen „in de holen der gemeenschap, in den boezem van het „volk vanwaar Christus is te voorschijn gekomen en voor „hetwelk hij gestorven is, wil men de inspiratie van de „komende dingen vinden en de toewijding om die te ver„vullen," en waarvoor hij den moed heeft gehad om zich te ontslaan van de wereldlijke vooroordeelen, wetend, dat in het christelijk denken en het christelijk voelen de vrede ligt waarin onze ziel zal rusten, ook te midden van den rampspoed die van het tegenwoordig leven onafscheidelijk is [2].

Wat was de wensch van Görres anders dan wat De Lamennais verlangde? Dit ideaal van een pauselijke wereldheerschappij met de leden der kerk als vreedzame burgers, dat was het wat Görres in zijn stoutste verwachtingen naar vrijheid der kerk deed verlangen. Vrijgemaakt van het toezicht van den staat, waaronder de kerk menige van hare praerogatieven had moeten opgeven [3], kon eerst het werk worden voorbereid, dat de wereldlijke kroon aan de voeten van den pauselijken stoel zou doen nederleggen. En nu was daartoe, meer dan ooit, de kans schoon: tegen-

1) Cf. Brief aan gravin de Senfft, d.d. 8 Juni 1834, in de „Oeuvres Posthumes de F. Lamennais" publ. par E. D. Forgues, V, Paris 1859.

2) Cf. id. id.

3) Cf. F. W. Carové: „Ueber alleinseligmachende Kirche", Frankfurt a/M. 1826, p. XVIII, v.v.

over een slappe regeering [1]) was van meerdere zijden een geest van verzet geboren, en in het vredelievend deel der bevolking was een uitgesproken sympathie voor verbetering van de positie der katholieke kerk in den staat [2]). Bovendien, in het verzet tegen de regeering had men de sympathie van de geheele Europeesche democratie. Leo begreep, dat Görres' Athanasius de vrijheid der kerk reclameerde, niet alleen om de rust van vrije godsdienstoefening te kunnen genieten, maar ook, en speciaal, om het oude gesaeculariseerde gebied te kunnen bemachtigen; tegenover een vrije katholieke kerk kon de staat niet vrij zijn: de brochure van Droste in 1817 had dit duidelijk genoeg uitgesproken. Leo begreep heel goed, dat Görres in de zaak der Keulsche beroerten niet voor Droste zu Vischering den handschoen opnam, maar voor het herstel der oude keurvorstelijke rechten van de aartsbisdommen, waardoor zij het recht kregen onder de Pruisische vorsten diengene als heer te kiezen, die hun het meest geschikt mocht voorkomen. „Ob sie fortgedreht oder nicht fortgedreht werden „soll," zegt Leo in zijn geschrift tegen Görres, „die Entscheidung Ihrer welfischen Partei überlassen, hiesse auf gut deutsch nichts, als von Neuem eine offne Gasse schlagen in das Land, sich mit dem Kriegsschutz dieser Gegenden belasten, so oft sie um Hülfe schrien, und dagegen mit ihrer eignen Hülfe von fremdem Kriege bedroht werden, so oft es den Kirchenobern in denselben zweckmässig schine sich einer Staatsforderung aus irgend einem Motive zu widersetzen" [3]). En onmachtig in zijn toorn, wetend dat in het welfische streven van het katholicisme de verwantschap ligt met den geest van den tijd, laat Leo al van te voren de zwaarte van zijn vervloekingen op de schouders van Görres neerdrukken, als eenig middel in zijn wanhoop aangegrepen om Görres te verslaan:

„In letzter Perspective können Sie also nur einen

1) De Mémoires en Brieven van dien tijd zijn het er zonder uitzondering over eens, dat er geen enkele krachtige persoonlijkheid in de regeering was.

2) Th. H. R. von Rochow: Briefe, p. 171.

3) Sendschr. an Görres, p. 35.

neuen Religions- einen Principienkrieg sehen. Wohl! wenn es gilt einmal unserer Regirung mit den Waffen zu dienen, werden auch wir Blut und Thränen sehen können so gut wenigstens als Sie, der Sie sich darnach zu sehnen scheinen, — aber Fluch! ewiger Fluch dann über das Haupt dessen, der die Kriegsfackel entzündet und dadurch entzündet hat, dass er der katholischen Kirche in Deutschland einen Geist eingehaucht, der sich zwar schon immer seit dem 12ten Jahrhundert geregt hat, aber nie in Deutschland zu einer rechtlichen Existenz gekommen ist! Fluch und ewigen Fluch sodann über den Mann der die Blüthe des Vaterlandes geknickt hat, indem er uralte, unantastbare Rechte nennt, was nie in dieser Weise Recht war, und der eine Regirung ausschreit, als habe sie den Kampf eröffnet, die nur nach dem langmüthigsten Zusehen bei dem willkührlichsten und formlosesten Verfahren eines alten, eigensinnigen Mannes endlich das geringste gethan hat, was zu thun sie gegen alle ihre anderen Unterthanen die Pflicht hatte, um deren Rechte und die allgemeine Ordnung des Staates aufrecht zu halten..."

In het droombeeld echter van De Lamennais was het Jezuïtistisch fanatisme van Görres vijandig. Terwijl De Lamennais den nadruk legde op de herderlijke roeping van de kerk en haar taak bepaalde bij het lenigen van smart en het verzachten van den rampspoed onder de gemeente, verbeeldde Görres zich de kerk als een leger ten strijde toegerust om onder den pauselijken krijgsman, als veroveraar van wat de kerk verloren had, te velde te trekken tegen de vijandige elementen, waarvan de staat doortrokken was. In zooverre was het Jezuïtisme voor den staat gevaarlijker dan het vredelievend democratische streven van De Lamennais, hoewel voor den strijd van het oogenblik De Lamennais' idealisme grooter kracht gegeven heeft aan de oppositie. Want in de toenemende nooden van het volk de oorzaak vindende van zijn zielsangst, klampte hij, wanhopende aan de tusschenkomst van de regeerende machten [1]),

1) „Vous avez, pour trouver des éducateurs et des protecteurs au

zich vast aan de partij van het atheïsme en van het republikanisme. Görres echter, in de democratische neigingen van zijn tijd het gevaar inziende voor zijn kerk, begreep, dat voorshands de regeering de veiligste vluchthaven was voor zijn leger, en geeselde daarom met de eene hand de partij van de regeering, om met de andere hand die partij naar zich toe te lokken. Hij begreep, dat voor het oogenblik de vrede dringend noodig was; dat in de zege van de democratie de voltooiing lag van den ondergang der kerk [1]). Men was het erover eens, dat Görres in zeker opzicht gelijk had. De algemeene opinie was, dat de handelwijze der regeering ten opzichte van den aartsbisschop te eigenmachtig was geweest. Men achtte het billijk en rechtvaardig, dat de katholieken, evenals de protestanten, hunne eigene rechten hadden, en ten opzichte van het protestantisme in gelijke verhouding tegenover de regeering kwamen te staan [2]). En zelfs verscheen er een artikel in de Allgem. Ztg. [3]) waarin betoogd werd, dat, naar het inzicht van alle verstandigen, de regeering haar tegenstanders minder schade had berokkend dan haar eigene verdedigers.

Hoe is nu de houding van Leo tegenover dit alles? Indien wij van hemzelf niets anders wisten dan wat hij in zijn schrijven tegen Görres heeft gezegd, dan zouden wij hem ongetwijfeld moeten achten als den vertegenwoordiger van het Protestantisme, die in zijn kerk de fouten wel ziende, den rijkdom der toekomst echter voor zichzelf en zijn gemeente droomde. Dat zouden wij, indien wij hem niet beter kenden uit zijn correspondentie met Groen van Prinsterer [4]):

„Wir sind in Deutschland in traurigsten geistigen Zuständen; Gott mag das Ende wissen; ich sehe aber

---

peuple, frappé à toutes les portes, essayé tous les Pouvoirs. Rois, Papes, clergé chrétien, aristocratie vous ont déçu, anathématisé, trompé.”

Mazzini, le 22 nov. 1840.

1) „Kirche und Staat nach Ablauf der Kölner Irrung” 1842.

2) Von Rochow, p. 171.

3) Id. id. p. 191.

4) Brief d.d. 29 Sept. 1839.

schwarz in die Zukunft, und glaube, dass wir innert der nächsten zehn Jahre erschreckliche Dinge in der Deutschen protestantischen Kirchenwelt erleben. Auch nach der politischen Seite sieht es traurig genug aus. Sie haben mir die Ehre erzeigt, von meiner kleinen Schrift gegen Görres Notiz zu nehmen. Sie ist geschrieben in einem Momente, wo sich alle schlechte liberale Elemente an die katholischen Interessen anzuheften drohten, und ich habe deshalb aus Discretion manches verschweigen müssen, was ich gern auch gesagt hätte, was man jetzt nur zwischen den Zeilen liest, wenn man genau observirt; denn den Coblenzer Vertrag zwischen Bunsen und Herrn von Spiegel weiss ich mir in keiner Art zu rechtfertigen. Bis auf einen hohen Grad müssen wir übrigens in Preussen nothwendig die vormundschaftliche Stellung preisen, die unser Gouvernement zu unseren protestantischen Kirchensachen einnimmt, während ich (die Sache rein an sich, und abgesehen von actuellen Verhältnissen betrachtend) ganz mit Ihnen hinsichtlich des Verhältnisses von Kirche und Staat übereinstimme.... Ich sitze hier in Halle wie in einem feindlichen Lager. Ich habe meine politischen und religiösen Ueberzeugungen immer entschieden und frei ausgesprochen und dadurch der öffentlichen Meinung die Spitze geboten. Mein Name ist geworden wie der eines Schuhus auf den die Raben stossen. Ich mache mir daraus nichts; aber es zehrt mir unnütz eine Menge Zeit auf, denn da wir auch unter den Lehrern der hiesigen Universität eine Menge Rationalisten, Liberale und Hegelinge haben, ist die einfache Folge, dass sie jede Gelegenheit benutzen, mich anzufeinden; dass ich mich im Senat, in der Facultät, in Zeitungen und auf dem Catheder wehren muss, und bei oft getrübter und aufgeregter Stimmung in wissenschaftlichen Arbeiten mich gehindert sehe".

Leo voelt zich verlaten. Terwijl Mazzini en De Lamennais beiden de verwezenlijking van hun ideaal zien in den weg, die tot het hart van het volk leidt, en in den strijd voor dit ideaal hun steun vinden, de een in het volk zelve, de andere in de macht van het katholicisme; terwijl Görres

voor zijn jezuïtisch ideaal den steun ontvangt van eene overgroote fractie van de roomsche kerk, voor welke het welfisch ideaal van een machtig pausdom met een uitgebreid wereldlijk gezag een droombeeld is van de heerlijkste ontroering, staat Leo daar in Halle, met zijn ideaal van handhaving van den Pruisischen staat, alleen, zijn steun verwachtend uit het midden van een krachtelooze regeering, met het wapen van een verdorrend protestantisme in de hand. En nu hij de onmacht van zijn wapen erkennen moet, laat hij, nadat hij met een hautainen blik op zijn tegenstander het strijdperk heeft verlaten, zich moedeloos in de eenzaamheid nedervallen om het einde te verwachten.

Zoo toont hij zichzelf aan Groen van Prinsterer, in wien hij een lotgenoot meent te zien.

Er was evenwel in de staatsleer van Groen van Prinsterer een element, dat door Leo over het hoofd werd gezien. In zooverre behoorde hij tot degenen, voor wie Groen zich naar zijn eigen verklaringen in eindeloos herhalen moest laten vervallen, om te trachten begrepen te worden. Het principieel handhaven van de regeering, ook waar van haar kant onrecht dreigt, was niet het standpunt van Groen. „Regt moet regt zijn voor allen": in deze gedachte culmineert het inzicht van Groen in de kwestie van de Rijnsche bisschoppen. In het stuk van de vrijheid der gevestigde kerk ziet hij, „zelfs in rijken, waar de revolutie niet volkomen de overhand verkreeg, den treurigen invloed der theorieën omtrent het vermeend alvermogen en de noodlottige albemoeijing van den Staat. Dit is zoo met iedere kerk; het is dezelfde strekking die in Silezië tegen de Lutheranen, in de Rijnprovinciën tegen de Pausgezinden is gerigt" [1]). In den grond van de zaak gevoelde Groen van Prinsterer meer verwantschap met De Lamennais dan met een man als Leo. Voor hem was De Lamennais „een man, onwederstaanbaar in redenering, wegslepend van stijl; in alles, en vooral ook in zijne buitensporigheden

1) Verspr. Geschr. I p. 210.

onvergelijkbaar; en die, van de hoogte eener, naar het schijnt, alleen verstandelijke overtuiging, in de diepte van het scepticisme gevallen, ook nog in zijne latere werken, wanneer hij niet zelden eene inderdaad lasterlijke taal gevoerd heeft, de meest treffende en leerrijke wenken daarheen werpt over al wat de staatkunde en de denkwijs van onze dagen karakteriseert" [1]). Groen was een te nuchter denker, dan dat hij zich zou kunnen laten verleiden tot een idealisme als dat van De Lamennais, en hij was derhalve ervoor gevrijwaard om zich, zooals deze, tot uiterste consequenties te laten vervallen.

Maar met de wereldlijke heerschappij van den paus, zooals de fransche philosoof zich die droomde, was de monarchale idee van Groen van Prinsterer analoog, zooals ook de liefde voor het volk van De Lamennais Groen van Prinsterer meer aantrok dan de afkeer van de democratie van Görres of Leo. Er was bij Groen van Prinsterer niet de minste sympathie voor de absolute staatstheorie van Leo; men heeft Groen vaak ervan beschuldigd, dat zijn leer tot het absolutisme leidde [2]), en dit misverstand heeft ook Leo er toe gebracht om bij hem aansluiting te zoeken.

Bij zijn ontwikkeling van de geschiedenis der monarchie betuigt Groen zich te vereenigen met de idee, dat het koningschap een goddelijk instituut is, hetwelk in de eeuwen vóór de „Revolutie" een absoluut karakter had. Op grond van deze uiting tast Fruin die theorie aan, daarbij de voorstelling wekkende, alsof Groen voorstander was van een absoluut gezag des Vorsten, — alsof de machtspreuk „l'Etat c'est moi!" een criterium was van Groens innigste verlangens. Vóór zijn betoog echter verklaarde Groen ten stelligste, dat de vraag „Wat is eene *Monarchie?*" een historische vraag is, „waarbij we met de latere theoriën niet te doen hebben" [3]).

Groen is er toe gekomen de Monarchie te steunen uit utilistische overwegingen. Het koningschap was hier nu

1) Vgl. „Ongeloof en Revolutie" p. 35.

2) Ongeloof p. 39.

3) Ongeloof p. 70.

eenmaal: om een welgeordenden toestand te verkrijgen, was het noodig die monarchie te handhaven; deed men dit niet, dan zou noodwendig een toestand geschapen worden, waarin men nog maar moest afwachten of er orde in komen zou of niet. Hier wás eenmaal een zekere orde in de monarchie, die dus gehandhaafd moest worden, — zooals de Republiek door Groen zou worden gehandhaafd indien Nederland een republiek ware geweest. In het goddelijk recht van de kroon zag Groen van Prinsterer allerminst een onbeperkte macht; zijn monarchale opvattingen waren met het inzicht van Stahl in overeenstemming: en die was het allerminst eens met de idee dat de goddelijke volmacht des konings gelijkwaardig is met een plaatsvervanging van God in den staat.

Von Haller het enfant chéri van Groen in den tijd, vóórdat hij Stahl kende, herstelde voor den vorst het eigendomsrecht op de Souvereiniteit, iets wat met de begrippen van Groen over den modernen staat niet in overeenstemming was. Het eigendomsrecht van den Monarch erkende Groen voor den tijd vóór de fransche Revolutie: in den modernen staat was die theorie onhoudbaar. Daarom kon hij met dubbel enthousiasme de verschijning van Stahl begroeten, die terugkeer tot de onbeperkte monarchie een „Verletzung unverbrüchlicher Zusicherungen" noemde.

En hoewel Groen zich in die richting steeds openlijk heeft verklaard [1]), kan men zijn gevoelens omtrent dit punt nergens duidelijker lezen dan in zijn correspondentie met vertrouwden. In een brief aan Van Assen d.d. 26 December 1839, schrijft hij b.v.: „. . . Een streng oordeel der nakomelingschap wacht die 25-jarige regeering, welke de verdwaasde tijdgenoot dikwijls opgehemeld heeft. Den Nederlandschen geest heeft men miskend en onderdrukt; men heeft zich niet in verband tot het volk weten te stellen; men heeft gemeend met aanmoediging van materieele belangen voor het welzijn van den Staat genoegzaam te hebben gezorgd;

1) „De Monarch moet niet, zelf en alleen, de algemeene bestuurder zijn van het Rijk, hij moet het hoofd wezen van een monarchaal gouvernement."
Verspr. Geschr. I, 206.

men heeft getracht door verlamming van alle constitutioneele krachten zijn eigen gezag te versterken; men heeft, zoo al niet gezegd, toch gedacht, *l'Etat c'est moi* en nu staat men geheel alleen tegenover *l'Etat.* En waar is zelfs dat bevorderen van materieele belangen op uitgeloopen? Wat heeft dat ontwijken van alle groote quaestiën gebaat? Het ongelukkige Nederland zal het ondervinden, wanneer spoedig alles een onderwerp van twist zal wezen, omdat er, toen het tijd was, niets onderzocht, niets geregeld, niets beslist, alles uitgesteld en aan eene onzekere toekomst overgelaten is geworden. Ik moet erkennen, dat ik zeer zou overhellen niet slechts tot verantwoordelijkheid der Ministers, maar tot een *verantwoordelijk Ministerie.* Zoodanige concentratie van gezag en bestuur als wij onder Z. M. regering gezien hebben, en die met het wezen eener welgeordende Monarchie niets gemeen heeft, moet voor het vervolg onmogelijk worden gemaakt. De K. rekene toch niet op zijne populariteit; want die is weg, die heeft hij in weinige maanden verspeeld; en de Kamer wordt op dit oogenblik door de geheele Natie ondersteund. De gevolgen van hetgeen nu plaats heeft, zouden op zijne rekening worden gesteld."

Indien men de antirevolutionaire staatsleer moet beschouwen, zooals Fruin doet, als „de leer der onderdanigheid aan een absoluten Vorst", of als „een lijdelijke onderwerping ook in het tergendste onregt", dan is Groen van Prinsterer niet antirevolutionair. Maar aangezien men bij het beginsel van het antirevolutionarisme moet uitgaan van Groen van Prinsterer, en deze vertrouwelijke en oprechte uitlating toch geenszins overeen te brengen is met een leer van lijdelijke onderwerping en onderdanigheid aan een absoluten Vorst, moet men toch ongetwijfeld tot de conclusie komen, dat òf Groen van Prinsterer in zijn openbare geschriften zich anders heeft geuit dan hij in zijn persoonlijk leven geweest is, òf Fruin, die uit den aard der zaak de particuliere correspondentie van Groen niet kende, in zijn beschouwing van de antirevolutionaire staatsleer, zijns ondanks, op een dwaalspoor is geweest. Want sterker bewijs

voor de overtuigingen van Groen is toch zeker in zijn werk niet te vinden. Groen begreep, dat de omstandigheden niet toelieten, zich zoo onomwonden in het publiek te uiten. Want als hij dit gedaan had, dan zou hij zich zeker hebben moeten laten kennen als een afvallige van zijn eigen theorieën, zooals die werden verstaan door het volk. Men was in dien tijd zoo doortrokken van *uiterste* leerstellingen, dat men niet ontvankelijk meer was voor de redenatiën van een verstandige: iemand, die, als Strauss, den durf had om het begrip van de verlossing te verklaren op andere grondslagen dan de algemeen erkende, was noodzakelijk een hopelooze atheïst; — iemand, die, zooals Groen van Prinsterer, het goddelijk recht van de kroon handhaafde, was noodzakelijk in de oogen der menigte een aanhanger van de steilste absolutistische leer. En nu kon men één keer of tien keer hetzelfde zeggen, met den oprechten wensch zich begrijpelijk te maken: Strauss zou een atheïst blijven en Groen van Prinsterer een absolutist. Beter echter dan te worden ingehaald als een aanhanger van het nieuwe licht, achtte Groen het voor een absolutist te worden uitgemaakt [1]).

Was Groen zoo onverstandig geweest in het pubiek te spreken zooals hij zich in vertrouwen dorst te uiten tegenover zijn vriend van Assen, wat zou er dan noodzakelijk gevolgd zijn? De geëxalteerde menigte, die het utilisme van Groen niet begreep en die geen notie had van het begrip van het goddelijk recht, zou deze uitlating hebben opgevat als een aanslag tegen de regeering en tegen de kroon. En in begripsverwarring door deze schijnbare tegenspraak zouden zijn aanhangers in dien rumoerigen tijd van het separatisme, zich van zijn leer hebben afgewend; en Groen van Prinsterer zou verketterd zijn geworden doordat hij onverstandig was geweest. Zoo zou ook het antinationale staatsbegrip van Leo zich hebben moeten verzetten tegen

1) „Of is het te doen om te deelen in den smaad, die veeltijds in naam tegen de Bilderdijksche School, inderdaad tegen regt en waarheid, ook tegen de Christelijke waarheid, gerigt is? dan ben ik gereed mij op de rol der aangeklaagden of, zoo men wil, der veroordeelden, te laten schrijven."
Ongeloof p. 41.

de leer, die hij niet begreep, en Groen zou alleen gestaan hebben, zooals Leo in Halle. Het koele verstand van Groen van Prinsterer begreep echter, dat er gevaar dreigde en dat het beter was voor de natie om de kroon te handhaven, dan om het volk prijs te geven aan de verjongingskuur van Mazzini en het verstandelooze drijven der demagogen.

In tegenstelling met het staatsbegrip van Leo was er in de staatsleer van Groen van Prinsterer een neiging om zich met het volk te vereenigen. Dat was het element, dat Leo over het hoofd zag, toen hij zich tot Groen richtte in zijn bovengenoemd schrijven. In Leo's ontwikkelingsbegrip van de cultuur concentreerde zich de geheele natie om den staat: deze is gegrondvest op de fundamenten van goddelijke almacht, welke het vereenigingspunt is van de aderen van het volksleven. De Staat is het hart van de cultuur. Een eenmaal aangestelde regeering aan te tasten, wil zeggen: doodslag plegen aan de cultuur. Toen Willem de Zwijger het dorst te ondernemen zich te verzetten tegen de Spaansche regeering, trapte hij daarmede op het hart van de natie, en toen de regeering van Filips was afgezworen had Willem de Zwijger, in de oogen van Leo, den hartslag van den Staat, waarin de goddelijke almacht leefde, doen ophouden: toen heeft Oranje tegen God zelf doodslag gepleegd, die eindigen moest met een „gerechte Nemesis" door den verraderlijken moord van Balthasar Gerards.

In deze beschouwing zegeviert de leer van het absolutistisch gezag van den vorst, waartegen Groen zelf steeds heeft gewaarschuwd [1]). En daarom kan Leo in den ontwikkelingsgang van den Nederlandschen staat niet anders zien dan de opkomst van een cultuurstaat, die door zijn verzet tegen God de kiemen in zich omdroeg van een komenden ondergang, en is Willem van Oranje het prototype van de 18e en 19e eeuwsche demagogen, die met egoïstische bedoelingen op de loer liggen om het volk van zijn centrum af te voeren. Daarom zal Leo, eerder nog dan den schijn

1) Zie hierover D. Koorders: „De antirevolutionaire Staatsleer van Mr. Groen van Prinsterer."

op zich te laden het werk van deze menschen ook maar in éen opzicht te rechtvaardigen, het meest ongemotiveerde absolutisme van de regeering verdedigen en trachten te bepleiten.

Zoo schrijft hij aan Groen van Prinsterer naar aanleiding van de Hannoversche successie, waarin de Pruisische regeering het absolutisme van Ernst August bekrachtigde: „...Zu der rationalistischen Ueberfluthung Norddeutschlands innert der letzten beiden Jahre ist nun aber auch die Ausbreitung der schlechtesten liberalen Gesinnung gekommen. Der König von Hannover, *offenbar von einem guten Rechtsgrund ausgehend, aber von einem Ministerio berathen, dessen Schritte nur Erbitterung hervorbringen konnten,* hat den liberalen Schreiern eine solche Berechtigung in den Augen des Publicums gegeben, dass sich dasselbe mit Macht auf allen Seiten auf die liberale Seite geworfen hat. In Hannover ist die Sache so weit gekommen, dass, wie ich höre, die Masse des städtischen Volkes sogar nun der fürstlichen Gewalt abhold wird, und man laut republikanische Tendenzen aussprechen hört. Auch für diese liberalen Richtungen sind das Königreich Sachsen, das Churfürstenthum Hessen und die beiden Grossherzogthümer Baden und Hessen die eigentlichen Brutstätten. Gott möge Unglück verhüten, aber wir haben des irreligiösen und revolutionären Sauerteiges in unübersehbarer Masse bei uns. Die Allgemeine Leipziger Zeitung, welche bei Brockhaus erscheint und die von Dr. Ruge redigirten Hallischen Jahrbücher sind von traurigsten Wirkung, und da die Preussische Regierung jeden Schein zu vermeiden sucht, als bedrücke sie geistige Freiheit, da es der jung heranwachsenden zügellosen Geister täglich mehrere giebt, und unter so bewandten Umständen geben muss, lässt sich das Ende dieser Dinge nicht absehen.”

De nieuwe Koning van Hannover had het durven wagen om den Landdag te ontbinden en een nieuwe vertegenwoordiging bijeen te roepen, om zich meester te kunnen maken van de inkomsten der staatsdomeinen, die hij voor zijn schulden zoo noodig had. Dat was een daad van

egoïstisch absolutisme, die allerminst kon geacht worden als een manifestatie van de goddelijke almacht. Dat voelde Leo zelf ook heel goed, en daarom moest de koning geëlimineerd worden uit zijn gedachtengang, om voor de schuld van zijn misgreep het ministerie te kunnen laten boeten.

Hoeveel eerlijker staat Groen tegenover de natie, nu hij niet aarzelt om zich voor het volk uit te spreken na een 25-jarige heerschappij van de monarchale idee in den zin van het Fransche absolutisme der 17e eeuw.

Van degenen, die zich in de jaren van 1830 tot 1848 als de vertegenwoordigers van een bepaalde idee ter bereiking van het volksheil opwierpen, was het Groen van Prinsterer, die het dichtst stond bij het hart van de natie [1]). Wellicht kan de liefde, die De Lamennais voor het volk, en bijzonderlijk voor het Fransche volk had, met die van Groen van Prinsterer worden gelijkgesteld. Maar terwijl De Lamennais zich liet verleiden om over te gaan tot de algemeene phrase der demagogen, begreep Groen, dat de handhaving der regeering de eenige zekere weg was ter verlossing. „Handhaving" van de regeering en geen lijdelijke onderwerping: want „dat de betamelijke zucht om het Gouvernement te ondersteunen wel eens, ook waar slechts de schijn van wederspannigheid is, tot vooringenomenheid zou kunnen leiden", is een uitlating van Groen van Prinsterer, die niet in zijn correspondentie, maar in een publiek geschrift te lezen is, dat hij naar aanleiding van de maatregelen tegen de Afgescheidenen in 1837 heeft verspreid. De Lamennais was vooringenomen tegen de *regeering*, toen hij zijn genegenheid toonde voor Mazzini en de zijnen, in antwoord op het adres van de „*Giovine Italia*", den nationalen bond van Italiaansche arbeiders, dat hem naar aanleiding van zijn proces over de brochure „le Pays et le Gouvernement" werd toege-

---

1)

Mazzini	Görres	Leo
„par le peuple pour le peuple."	„par l'église pour l'église."	„par l'église pour l'état."
De Lamennais		Groen van Prinsterer
„par le pape pour le peuple."		„par l'église pour le nation."

nation: opgevat als den wederkeerigen band tusschen volk en staat.
De état van Leo is gelijkwaardig met het absoluut gezag van den vorst.

zonden. Aan deze vooringenomenheid heeft hij zijn vrijheid van denken geofferd. De revolutionaire maalstroom, die het Fransche parlementarisme had gegrepen in de vorige eeuw, en die voor het vervolg van tijd het gevaar bleef voor de Europeesche staten, had ook De Lamennais' gedachten meegesleurd en ze dooreengewoeld met den chaos van theorieën, waaruit de vrijwording van de menschheid moest worden gedestilleerd. Zoo was Leo door de democratische strooming van zijn tijd vooringenomen tegen het *volk*, toen hij zijn geschiedenis van den Nederlandschen Staat beschreef, en was hij door zijn afkeer van de volksleiders van zijn tijd vooringenomen tegen de figuur van Willem van Oranje, toen hij trachtte een beschrijving te geven van de eerste jaren van onzen opstand. —

Er blijft voor den beschouwer van den opstand der Nederlandsche gewesten tegen Spanje een moeilijk te beantwoorden vraag over, moeilijk in het bijzonder voor hem, die in den gang van de historie de leidende vinger Gods ziet. Toen op den 15en Juli 1572 de Statenvergadering in Dordrecht bijeengekomen was, werd daarmede de zege van de revolutionaire gedachte voorbereid. Men was bijeengekomen in de raadszalen der regeering, waar men niet mocht binnentreden, zonder uitdrukkelijken last van den landsheer. Dat was revolutie, of liever gezegd: dat was een aanslag tegen de regeering, waar revolutie op volgen zou. En voor het christelijk geweten is geen revolutie gerechtvaardigd. In hoeverre kan nu het christelijk geweten den Nederlandschen opstand verklaren als het door God aangewezen middel om tot de Nederlandsche vrijheid te geraken?

Bij het antwoorden hierop heeft het zich, zooals Stahl doet, rekenschap te geven van de vraag, of de Nederlandsche opstand geweest is een middel om verbetering te brengen in een hopeloos ten verderve voerenden toestand, of dat hij een willekeurige uiting van verzet geweest is, die kan beschouwd worden als een geestelijke ziekte van den tijd? m. a. w. of de *regeering*, waartegen de revolutie zich richtte, ziek was, of wel: of het verderf zat in de harten der *menigte*, die zich tegen de regeering verzette? En ten anderen van

de vraag: of de Nederlandsche revolutie geweest is een uiting van verzet tegen het gezag met het doel, het gezag te *vernietigen* of het te *veranderen*. Waarbij men zich de vraag heeft te stellen, of het goddelijk recht der kroon de onaantastbaarheid van dengene, die ze draagt, insluit, of dat alleen het *instituut* der regeering het goddelijk besluit vertegenwoordigt?

Een regeering, die geen of niet voldoende rekenschap houdt met de geestelijke behoeften van haar volk, en, instede van de stroomingen van den tijd te leiden, tracht deze door de meest consequente toepassingen van het oude stelsel tegen te gaan, miskent de belangen van het volk. „De maatschappij is een paardje", zegt Groen ergens in zijn correspondentie, „dat op een goeden draf rijdt, doch daar tusschenbeide vrij wat aan te doen is." Zoo ook durft Groen van Prinsterer zich te uiten in zijn brief aan Van Assen na een 25-jarige regeering, waarin van de zorg voor de belangen van het Nederlandsche volk zoo goed als niets is terecht gekomen, op grond van zijn recht als Nederlandsch onderdaan, om zijn stem te verheffen. Toen de regeering van Koning Willem I repressieve maatregelen ging toepassen op de separatisten, liet Groen van Prinsterer niet na, in scherpe bewoordingen het beleid van de regeering af te te keuren. Ware de regeering er toe overgegaan, het systeem van vervolging vol te houden en daarenboven de maatregelen van bestuur in den geest der vervolging te wijzigen, dan lag het in de lijn van Groen's politieke inzichten, om zich met alle kracht van zijn energie te verzetten tegen deze maatregelen. Dit zou Groen van Prinsterer doen, zonder het beginsel van de gehoorzaamheid op te geven: het door de daad bekritiseeren van het regeeringsbeleid is geen aanslag tegen de gehoorzaamheid. Het was er ver vandaan, ook in het begrip van Groen van Prinsterer, dat de koning op eigen naam gebied voerde. Eerst dàn zou critiek van het regeeringsbeleid op ongehoorzaamheid gaan gelijken. Want „veel dat in een oppersten magistraat onverschoonlijk zou wezen, behoeft geene verontschuldiging

in hem die op eigen naam gebied voert"[1]). De regeering echter kan in haar goddelijk recht geen volmacht vinden om het volk, dat tevens op een goddelijk instituut gegrondvest is, naar willekeur aan te tasten.

Het doel van de antirevolutionaire staatsidee is niet tegenover de goddelijkheid der regeering de ongoddelijkheid van het volk te plaatsen: wereld en wereldbestuur beide zijn van God verordineerde instellingen. Maar integendeel, beide op een hooger plan stellend dan de Fransche philosofen hebben gedaan, ziet het antirevolutionarisme, te weten die gedachterichting van den modernen staat, die zich verzet tegen het revolutionair bestrijden van het gezag ter bereiking van de anarchie, in de handhaving van de vrijheid der gedachte, waarmede de renaissance-beweging van de 16de eeuw de nieuwe geschiedenis heeft ingewijd, den aangewezen weg om tot de harmonische samenleving van regeering en volk te geraken.

Het recht van de kroon is slechts in zooverre goddelijk, als het volk zelf goddelijk is: waar een van beide hapert door onmacht of moedwil is het wapen, of de leiding, der critiek geoorloofd. Waar ook deze falen moet is het moment van verzet, of van scheiding, gekomen.

Na critiek op de regeering van den Spaanschen koning, na het verzet, toen critiek een hopeloos middel gebleken was, is voor de Nederlandsche gewesten in 1581 het moment van scheiding gekomen. Deze scheiding was de resultante van een beleid, waarin Groen de erkenning ziet van het goddelijke rechtvaardigheidsbeginsel. Hier was de botsing van de oude cultuur en de nieuwe levenwekkende christelijke energie. De geest van de natie verlangde een wedergeboorte, die de conservatieve, naar de oude kerkelijke eenheid strevende, moraal van den Spaanschen koning trachtte te voorkomen. Toen dit hem mislukte en de natie aan zijn beleid ontgroeid was, bleef in zijn binnenste de machtelooze wraakzucht over, die in het zuchten naar den dood des tegenstanders den doodstrijd van het eigen hart

1) Ongeloof p. 97.

verried. „Onze voorvaders toch wisten dat, schoon hun Monarch bijgeloovig en daardoor wreed en onregtvaardig was, zij met dat al onderworpen aan hem, en niet bevoegd waren tot het verbreken hunner betrekking; en eerst toen zij alle middelen tot verzoening hadden uitgeput, toen geheel Nederland verklaard was schuldig aan Majesteitschennis te zijn, toen men of het geweten verkrachten, of vluchten, of sterven moest, toen eindelijk ook zelfs de vlucht werd belet, en er niets overig was dan Godsdienstverzaking of dood, toen eerst zwoeren de Nederlanders den onverbiddelijken dwingeland af. Zij hadden getoond door dit gedrag, dat zelfsverdediging, geen voorbarigheid, geen nieuwigheidszucht, geen poging zelfs om zich uit een' toestand, die nog op eenigerlei wijze dragelijk wezen kon, willekeurig los te rukken, de oorzaak hunner vereeniging was" [1]).

Aan den nieuw geboren Nederlandschen Staat was ten opzichte van het Spaansche moederland het natuurproces voltrokken: het zelfstandig levensbeginsel had zich daar tot die hoogte ontwikkeld, waarop het onstuimige leven de vorming van een nieuw lichaam vereischt. Krachtig en jong stond de Nederlandsche Staat, geboren in het licht der vrije gedachte. Door de benauwende traliën van het Spaansche katholicisme had zich het licht van Luthers gedachte heengedrongen om in de komende maatschappij de vruchten der vrijheid op zijn heerlijkst te belichten. Daar zouden de beginselen der wetenschap, de zich ontplooiende rijkdom van kunst, in de middeleeuwsche kloostercel geboren, het nieuwe leven ingaan om in de verschillende vormen van de Nederlandsche cultuur haar toepassing te vinden, ten spijt der Spaansche regeering, die in handhaving der middeleeuwsche vormen het behoud der maatschappij beoogde.

Men kan, zooals Leo doet, den Spaanschen koning als een vroom Christen beschouwen, als hoofd van den staat echter is het zijn fout geweest het nieuwe leven, dat eindelijk na herhaalde pogingen in de middeleeuwen, wist door te breken,

1) „Bedenkingen tegen de Oproeping voor de Grieken" 1825, onuitgegeven opstel van Groen.

met kracht te hebben willen dooden. Die fout is den staatsman onvergeeflijk, waartegenover de natuur zelf voor het leven den weg der vrijheid baant. Het drijven naar de katholieke kerk hield meer in dan het opwekken van vrome gedachten onder de menigte: het was een actie tegen het algemeen volksbelang, dat, de boeken der wetenschap en der kunst kennende, de nationale daad van eigen productiviteit ten nutte wilde maken aan de vorming van een eigen cultuur, tot welk initiatief de 17e eeuw den gezonden drang aan het nageslacht heeft geopenbaard. Zooals men den boom aan zijn vruchten kent, zoo kent men het levensbeginsel van den Nederlandschen 16e eeuwschen staat aan zijn 17e eeuwsche producten. Het feit, dat wij nu nog teren op den roem van onze 17e eeuwsche voorvaders, is het zekerste bewijs, dat de atmosfeer, waarin Nederland geboren is, gezond is geweest. Ligt hier wellicht het bewijs, dat de opstand tegen Spanje de „bittere artsenij" geweest is, zonder welke genezing niet was te bereiken? —

In tegenstelling met Leo's conservatisme is Groen veel meer *anti*-revolutionair vooruitstrevend. Leo ziet in de ontwikkeling van de menschheid ten slotte een zeer eenvoudig samenstel van begrippen, waartegenover Groen het uiterst gecompliceerde organisme van de menschelijke vernuften erkent. Terwijl voor Leo het leven een fabriekmatig opgezet geheel is, ziet Groen het als een levend organisme, door welks wisselen en veranderen zich telkens nieuwe gezichtspunten openbaren. In zijn wezen is Groen niet confessioneel in de enge beteekenis van het woord: het dogma is hem in den grond van de zaak antipathiek, hoezeer hij het noodzakelijk bestaan daarvan om de grondbegrippen van het kerkelijk systeem voor de menigte te onderwijzen erkent. Maar ook alleen als zoodanig erkent. De christelijke eenheid kan door het dogma niet gebonden worden. Groen erkent, dat het christelijk bewustzijn als het erts van een edel metaal in het hart van de onderscheidene kerken leeft [1]): „ik ben ervan overtuigd", schrijft

1) „Wij behooren, in den goeden zin des Woords, *Eclectici* te zijn; met den deugdelijken toetssteen de echtheid van het metaal, overal waar het aanwezig is, te erkennen." Ongeloof p. 35.

hij in een brief van 15 Mei 1838, „dat in de R. C. Kerk, zoowel als in de Gereformeerde, bij de Lutherschen zoowel als onder de Episcopalen, Mennoniten, enz. enz. enz. zielen gevonden worden, die door Gods genade en een opregt geloof in onzen Heer J. C., zalig zullen worden." Zijn angst was alleen, dat door al te groote vrijheid der menigte het christelijk bewustzijn verloren zou gaan, en dat, wanneer in den strijd der kerkelijke beginselen niet één den rang van algemeen erkende mocht verwerven, het hopeloos aan zichzelf overgelatene geweten van den onontwikkelde in den rusteloozen strijd van den modernen staat verloren zou gaan. Groen laat dan ook onmiddellijk op deze uitlating volgen: „Doch hieruit volgt niet, dat men alle Kerken gelijkstellen en dien ten gevolge eene gevaarlijke onverschilligheid aanprijzen mag."

Dat is het dreigende gevaar, wanneer het verstand van den onontwikkelde voor de complicaties van het leven gesteld wordt. De algemeene leus van „wakkerschudden der menigte" is synoniem met de menigte uitdrijven in de eindeloosheid van het voor haar onbegrijpelijke. Vooruitstrevend echter is Groen tegenover het conservatisme van Leo, in zooverre als hij de bereiking van de christelijke eenheid niet nastreeft op een verganen bodem, maar in de omgeving van de levende nationale cultuur. Tegenover het negatieve standpunt van Leo, die in het verschijnsel van de revolutie niets anders ziet dan de manifestatie van een oproerigen geest, die de geheele geschiedenis door zich verzet tegen den ontwikkelingsgang van het bestaande, legt Groen veeleer den nadruk op datgene, wat de revolutie in het bestaande heeft verbeterd en tot stand gebracht. Groen, tegenhouder van de revolutie, ontkent niet den geest van opwekking, die van de revolutionaire Idee uitgaat: de volgende geslachten, eerder nog dan zich te vertoornen op de aandrijvers van de revolutie, moeten veeleer waarde hechten aan datgene, wat hen tot daden heeft geleid; eerder nog, dan de misdaad, die er in het verzet tegen het bestaande opgesloten ligt, te verafschuwen, moet men den innerlijken drang, die

tot daden leidt, waarvan de volgende geslachten de onmiskenbare vruchten plukken, eerbiedigen.

Terwijl Leo in de revolutie niet anders ziet dan de rem, die de algemeene wereldcultuur in haar voortgang belemmert, ziet Groen veeleer in haar een noodwendige reactie tegen de bedorven elementen van een vroeger bestaanden toestand en beschouwt Groen de revolutie als het onweer, dat de staatkundige lucht zuivert.

Het antirevolutionarisme van Groen is voor de revolutie de positieve rem, zooals het contrarevolutionarisme van Leo de rem is voor den ontwikkelingsgang van de cultuur.

Groen gaat uit van de idee, dat het verterende element in de geschiedenis der menschheid niet anders kan worden weggenomen dan door een krachtig en, *als het moet*, revolutionair ingrijpen; — dat verklaart de reden, waarom hij in Willem den Zwijger den man Gods ziet. En het nageslacht zal zich wel hoeden, het eenmaal tot stand gebrachte goed van de revolutie ongedaan te maken. Maar niet minder acht hij het de plicht van de maatschappij het eenmaal verworvene in stand te houden, en het te behoeden voor een revolutionairen aanval. Daarvoor is het noodig het leven in zijn meervoudigheid te begrijpen, en de reactie tegen de geestesbewegingen van den tijd niet te laten ontaarden in een oppressie van de levendige waarheid die erin werkt.

Meeleven met de beginselen van Groen van Prinsterer wil zeggen: dankbaar te zijn voor wat de revolutie in de historie heeft opgeleverd, en dat te beveiligen tegen de beginselen der revolutie [1]). Dat beveiligen kan niet bestaan

1) Verspr. Geschr. I p. 199—200:

„Voorts is niemand afkeeriger dan ik van rampzalige terugwerking; maar wenschelijk acht ik, zonder onbillijke reactie tegen personen of instellingen, zonder bekrompen vasthouding aan het oude, omdat het oud, of verwerping van het nieuwe, omdat het nieuw is, op te rigten hetgeen, onregtmatig ter neêr geworpen, nog vatbaar is voor herstel; de regten uit de revolutie ontsproten te beschermen; de vrijheden die wij van de voorvaders geërfd hebben, boven de willekeur van centraliserende constitutiën te stellen, en bovenal die waarheden te erkennen, welke ouder, heiliger, en duurzamer dan theoretische staatsregelingen zijn."

in een conserveeren van eenmaal verworven begrippen, niet in een verdrogen van de vruchten der waarheid, maar in het overbrengen van de zaden op den bodem van de volkswelvaart, om daar nieuwe vruchten voor de toekomst te kunnen verwachten.

Wanneer de reactionaire elementen van de 16e eeuw hadden vermocht de ideeën van de nieuwe leer aan te passen aan de oude kerk, wellicht had een scheiding der kerken, èn der staten, kunnen voorkomen worden. Nu in de 16e eeuw de reactie krachtiger is geweest dan het oplevende christendom, heeft zij niet alleen haar eigen dood bevochten, maar ook voor de toekomst de opkomende twist bestendigd.

Het was in de 16e eeuw moeilijk om christen te zijn. Toen het christendom in onze gewesten echter in de conservatieve regeering den dood zag voor de gemeente, heeft het niet geaarzeld zich aan die regeering te onttrekken, niet om zich over te geven aan de bandelooze vrijheid, maar om, zonder vooropgezet plan, in het eigen bloed den leider te vinden voor de toekomst.

Het standpunt van Leo bij het beschouwen van onze geschiedenis, en van de wereldgeschiedenis, is veel ideëeler dan dat van Groen, maar daarom wellicht veel minder juist. Leo ziet in den gang van de wereldgeschiedenis veel meer de onmiddellijke openbaring van God; hij beschouwt het wordende als een daad van God aan de menschen, en ziet daarom ook in de revolutie een onmiddellijk verzet tegen den Almachtige. Groen daarentegen ziet veeleer in de geschiedenis het verloop van het bestaan der menschheid onder de leiding Gods, telkens aan de kwellingen der beproeving blootstaande. Terwijl Leo in de cultuur een beeld van de goddelijke volmaaktheid ziet, ziet Groen daarin veel meer het onvolmaakt menschelijke, dat telkens door den dood bedreigd weer opleeft, doordat het wordt wakker geschud door het schrikbeeld van de revolutie.

Leo kán met zijn zienswijze geen eerbied hebben voor de figuur van Willem den Zwijger: het telkens vallen en weer opstaan, het zich overgeven aan diplomatieke scherp-

zinnigheden en het listig beloeren van den tegenstander, zooals de politiek van den Zwijger is, kan voor Leo geen ideaal zijn van zijn goddelijke opvatting van de menschheid; — het verzet van Willem van Oranje tegen Filips is niet anders voor Leo dan een uiting van het verterend element, dat aan den gang van de geschiedenis knaagt en daarvan de fundamenten loswoelt.

Voor Groen daarentegen, in Oranje den mensch ziende onder Gods leiding, in zichzelf onvolmaakt en blootstaande aan menschelijke dwalingen, *is* Willem de Zwijger de held, van wien de reactie van het 16e eeuwsche Protestantisme tegen het bedervende katholieke kerkgeloof zich heeft meester gemaakt, in wien de revolutionaire Idee als een historische noodzakelijkheid zich heeft gemanifesteerd; — *is* Willem van Oranje de man, die, noodig voor het oogenblik, het gevaar begrepen heeft, waardoor het Noordelijk Europa bedreigd werd, wanneer het terrein van de katholieke kerk zich over haar gewesten had verbreid; — *is* de Vader des Vaderlands de man, die, inziende van welken kant dat gevaar het meeste dreigde, zijn krachten heeft ingespannen om daartegen in te gaan, — en zich dus niet ontzien heeft de regeering aan te tasten, en, *toen het moest*, zijn Koning te verlaten.

De vraag, waarvoor het christelijk geweten staan blijft, n.l. in hoeverre de opstand het door God aangewezen middel kon zijn om tot de vrijheid te geraken, streeft naar haar oplossing in de eeuwigheid. Want evenals de vraag, waarom Mozes zich tevreden moest stellen met het gezicht van het beloofde land; waarom Saul, de gezalfde des Heeren, ten val moest worden gebracht; — waarom een discipel van Christus zijn verrader moest worden, een onopgelost mysterie blijven zal, evenzoo zal de vraag, waarom het goddelijk recht der kroon een onwaardige ten deel gevallen is, en waarom het licht van het evangelie door de muren van het middeleeuwsche klooster in de 16e eeuw zich verbreiden ging tegelijk met het aanwassen van de meest materieele belangen, die van de verdeeling van de erfenis

der kerk een beweging maakte, die de hervorming meer deed gelijken op de verdeeling van de kleeren van Jezus onder de krijgsknechten, dan op de toepassing van een vrome gedachte, — een vraag blijven, die het christendom onbeantwoord te aanvaarden heeft, evenals de waarheid dat het menschdom van de volmaakt goddelijke gedachte der Hervorming in haar toepassing slechts een weefsel van de meest tegenstrijdige leerstellingen heeft kunnen maken.

Dat is het schrijnende van de nagedachtenis der Hervorming.

In plaats van de eenheid der christelijke gedachte te versterken heeft zij slechts vermocht, die te verbrokkelen. Naar die eenheid is het, dat het christelijk nageslacht terugverlangt. Dit wordt duidelijk door Groen uitgedrukt in een brief aan Von Haller d.d. 20 Februari 1836: „Nous voulons parmi les membres véritables de l'Eglise de Christ, une unité spirituelle fondée uniquement sur la Parole de Dieu; et chaque siècle de foi est la preuve que nous ne cherchons pas une chimère. La vérité surnage toujours: au 16e siècle, par toute l'Europe Luthériens et Calvinistes, malgré la déplorable animosité et l'importance exagérée qu'ils mettoient souvent dans leurs disputes, étoient sur les grands points réellement d'accord: et c'est ainsi que dans notre époque, où à l'incrédulité succède la foi, la même unité de croyances se manifeste non seulement dans les Eglises Protestantes de l'Europe et de l'Amérique, mais aussi dans le Catholicisme Romain." Voor Fruin beteekent de consequentie van dit verlangen het streven naar het ultramontanisme, hetwelk niet te verwezenlijken in het stelsel van Groen van Prinsterer een gebrek zou zijn. „Als Groen en zijn geloofsgenooten consequent willen zijn, komen zij, zonder fout, tot ultramontanisme", daarmede is door Fruin het systema van Groen veroordeeld in den tijd toen het ultramontanisme in den Nederlandschen staat als hét nationaal gevaar werd beschouwd.

Christen te zijn in de meest ruime beteekenis van het begrip, dat is het thema van Groens gedachten. Dat heeft hij, in „eindeloos herhalen", getracht de menigte duidelijk

te maken. Bestrijding van de revolutie, in zooverre daarin het streven naar de christelijke eenheid is zoek geraakt. Voor een pantheïstisch denker is deze gedachte moeilijk te aanvaarden. Wellicht is dit de reden, waarom Fruin, beangstigd door de Aprilbeweging en wat daarmede samenhing, het stelsel van Groen heeft aangetast. Christen te zijn in het actieve leven, waarvan Willem de Zwijger een ideaal-type vertegenwoordigt:

„Als ik Willem I een Christen noem, zou men hierdoor ligt, òf te veel òf ook te weinig verstaan. Niemand meene dat ik hem buitensporig verhef; als of ik beweren zou, en van welk Christen kan het ooit worden beweerd? dat zijne overleggingen, woorden en daden alle evangelisch geweest zijn. Ik erken bovendien, dat hij tegen het eigen gemoed een zwaren strijd te strijden gehad en zijn broeder graaf Johan, in naauwgezette en innige godsvrucht, niet volkomen geëvenaard heeft. Maar niemand verbeelde zich ook, dat er hier sprake is slechts van godsdienstig gevoel, van vertrouwen op de liefderijke Voorzienigheid Gods; en dat ik de uitdrukking *Christen* gebezigd heb in eene dier flaauwe beteekenissen, welke men in het woordenboek der zestiende eeuw te vergeefs zou hebben gezocht. Willem I, zonder theologant te zijn, bezat die Godgeleerdheid, welke de H. Schrift in een iegelijk die het Koningrijk Gods zal binnengaan, verlangt. Hij was Christen, omdat hij de waarheden, welke hij, op grond des Bijbels, in de leer ook der Hervormde Kerk uitgedrukt vond, aangenomen had, als de slotsom zijner overtuiging, als het steunpunt zijner hoop, als den regel voor zijn gedrag" [1]).

Wanneer de geest van een volk tot het bewustzijn van eigen kracht is opgegroeid, dan is geen macht ter wereld in staat hem het bereiken van een zelfstandig bestaan te beletten: in de worsteling, die op de botsing van *voortgang* en *tegenwerking* in de geschiedenis volgen moet, kan niet anders dan de ondergang van een van beide bevochten

---

1) Verspr. Geschr. II, p. 312—313.

worden, zoo de hartstochtelijke begeerte naar het leven in de harten der partijen den dood van den tegenstander verlangt. Grootsch is deze strijd naarmate het beginsel, waarvoor gestreden wordt, zijn oorsprong vindt in het streven naar de waarheid. Tragisch, naarmate het oude waarheidsbeginsel, dat in de omlijsting van een verganen tijd gepast heeft, zijn laatste kracht verbruiken moet om zichzelf te offeren aan het levensbeginsel van een komend geslacht. Verheven, naarmate de morgenzon het nachtelijke veld van den verlaten cultus met de kleuren van het eerste licht verlevendigt, en na het gloren van het ochtendrood den aanvang van een nieuwen dag belooft.

Grootsch en verheven, en tragisch meestal, is de taak van den leider van zulk een beweging. Moeilijk, naarmate hij zich bewust is, in zijn tegenstander den dood te zoeken van datgene, wat door de eeuwen heen het licht der menschheid is geweest. Tragisch, naarmate hijzelf gedwongen wordt de liefde voor het oude geloof te offeren aan de roeping van den plicht. Moeilijk ook, in zooverre als het ideaal van overwinning voor hem niet is de brute doodslag van den vijand, maar in zoover hij zoekt bij het behalen van de overwinning des tegenstanders eer te sparen.

Maar moeilijker wellicht nog dan het behalen der overwinning op den tegenstander is het voor den leider, niet de overwonnene van zijn partij te worden. De echte leider bespaart zichzelf het lot van voortgedreven te worden door de hartstochten, die hij zelf heeft opgewekt, het lot van „vaandelstok te wezen, in plaats van banier". Door een geestige vinding tracht Brugmans zijn ouden academievriend Groen van Prinsterer met dit beeld voor den spiegel te plaatsen: „....dat gij een bekwame chef de parti zijt, wil ik u volmondig toestemmen, — maar wat is zoodanige chef? Een wezenlijk hoofd, een bestuurder, een leider? Gij hebt te veel historische kennis om u zoodanige illusie te maken. Hij is niet eens een vaandeldrager; hij is, de ondervinding leert het, niet veel meer dan de vaandelstok. Wil hij niet gewillig de kleuren dragen en in top voeren, welke de belangens zijner partij convenieeren, dan wordt hij in

de sloot geworpen en vertrapt, ten zij hij gelegenheid en kracht hebbe om het vaandel af te scheuren en zich te herscheppen in eene duchtige rotting, waarmede hij voor eigen rekening al wat hem wederstreeft op den kop slaat" [1]).

Anders dan Groen stelt Leo zich het wezen van het christelijk karakter: hierin ligt het cardinale punt van verschil, waardoor het inzicht van deze beide persoonlijkheden in het karakter van Willem den Zwijger als een zuivere antithese wordt geponeerd. Voor Groen is het christelijk wezen geen streven naar een ideaal van vroomheid, maar de rustige geestelijke toestand van den beschouwenden mensch, die in het dadenrijke leven voor de complicaties van het oogenblik gesteld niet behoeft terug te deinzen voor het aanvaarden van de consequenties eener overwogen daad. Dat bepaalt de forschheid van zijn verschijning te midden van zijn geloofsgenooten en partijgangers, die van zijn vaandelstok geen rottingslagen hebben te vreezen. Dit levensbeginsel is anders, practischer, dan het ideëele streven van Leo, die in het christendom het smachten van de menschheid naar de goddelijke volmaking erkent. Daarom kan de slotsom van zijn beschouwingen over het leven van Willem den Zwijger niet anders wezen dan eene sententie over het leven van een misdadiger [2]).

In overeenstemming met deze beschouwing schrijft Leo dan ook in zijn eersten brief aan Groen, naar aanleiding van het verschijnen van het eerste deel der Archives, d.d. 25 Juli 1835: „Bei den Quellen, die mir für die Geschichte Wilhelms von Oranien zu Gebote standen (v. Meteren, Bor, Hooft, Strada, Reidanus, die Sammlung

---

1) Corresp. 22 July 1853.

2) „Dass er, der die Niederlande in Unruhe, Verwirrung und unsägliches Unglück gestürzt, keinen ruhigen, besonnenen, sondern einen gewaltsamen Tod fand; dass er, der überall Argwohn ausgestreut, der mit allen Pflügen zum Schaden seiner Gegner gepflügt, um seinen Tod zu finden, auf so gemeine Weise erst auch noch betrogen ward, ist am Ende Alles so einfache Erfüllung des Spruches: Wer Unglück säet, wird Schaden ernten, dass Sentimentalität bei diesem Falle am allerwenigsten angebracht ist." Nied. Gesch. II p. 667.

Hoynck v. Papendrecht, v. d. Vynckt, Meursius u. Bentivoglio) habe ich nicht anders gekannt, als ihn zwar für einen sehr egoistischen Mann, für einen Mann, der sich im Interesse seines Egoismus *sehr* viel erlaubt hat, zu halten und so darzustellen. Es sollte mir sehr leid thun, wenn ich ihm Unrecht gethan hätte, und wurde ich durch einen Nachtrag gern bereit sein, diese Schuld zu repariren; doch war nach dem jetzigen Bestand der Berichte die Sache nicht anders zu fassen, und — ich zweifle sehr, dass die Mittheilungen, die Ew. Hochwohlgeboren für diese Periode des Abfalls versprechen, mich anderer Meinung machen können.

„Es scheint, das jetzige Königliche Haus Nassau Oraniën nimmt an der früheren oranischen Linie des nassauischen Hauses ein grosses Interesse. Wie kömmt das? Ich kann in dem egoistischen Streben jenes früheren nassau-oranischen Hauses nur dies fortwährend erblicken, die Nassau-Dietzer auch aus Friesland zu verdrängen und die statthalterische Stellung an sich allein zu ziehen, und während dies Haus von Nassau-Dietz sich stets durch strenge Rechtlichheit ausgezeichnet und sich in den Herzen seiner Friesen ein festes Fundament gebaut hat, sehe ich in der Geschichte der älteren Oraniër eine Reihe gewaltthätiger, zum Theil abscheulicher Thaten, ohngeachtet ich die hohen Verdienste nicht abläugnen will, die sie auch zu verschiedenen Zeiten sich um die Niederlande erworben haben. Ich sehe eine wahrhaft tröstliche Nemesis und Führung Gottes darin, dass jenes ältere oranische Haus ausgestorben, und dagegen das von ihm stets zurückgedrängte, zuweilen sogar verfolgte nassau-dietzer Haus zu höheren Ehren gekommen ist, und alle Früchte der Saaten geärntet hat, die jenes aussäete.”

De kennismaking met de nieuwe bronnen, die hem intusschen door Groen waren aangeboden in het eerste deel van de brieven van den Zwijger, kon hem van inzicht niet doen veranderen. In een schrijven van 17 Januari 1836 schreef Leo:

„Freilich muss ich um Entschuldigung bitten, wenn

ich Ew. Hochwohlgeboren ein Exemplar [meines] Buches bestimmen, da ich in demselben eine von der Ihrigen so ganz abweichende Ansicht von Oraniens Charakter geltend gemacht habe, und von dieser Ansicht auch durch die Benutzung Ihrer Archives nicht habe abgezogen werden können bis jetzt. Ich betheuere, dass ich weder in mir noch ausser mir irgend ein Hinderniss habe, Oranien anders zu sehen, als ich ihn sehe, — sobald mir nur jemand klare Beweise davon bringt; aber jetzt, je tiefer ich in diese Dinge hereinkomme, sehe ich immer mehr nur in ihm einen zwar tapferen und verständigen, und die religiösen Motive seiner Zeit benutzenden, aber nicht einen von wahren religiösen und guten menschlichen Interessen bewegten Mann. Ich werde der Erste sein, der selbst Alles was ich zu Oraniens Nachtheile habe drucken lassen widerruft und seinen Irthum bekennt, sobald mir dieser Irthum nachgewiesen ist; die Urkunden und Quellen aber, welche mir bis jetzt zugänglich waren, selbst Ihre Archives, sind alle theils so, dass sie entweder entschieden meine Ansicht fördern und belegen, oder wenn das nicht, dass sie dann auch nicht geradezu entgegen stehen, und sich nur der verschiedenen Gesichtspuncten in dieser Sache verschieden darbieten. Was aber Professor Bölliger in dem letzten Jahrgange des historischen Taschenbuches des Herrn von Raumer über Oranien aus den Dresdener Archiven mitgetheilt hat, zeigt Wilhelm in so schwarzen Farben, dass ich darin nur eine neue Bestätigung meiner Ansicht finden kann.

„Ich habe einmal in meinen jüngeren Jahren über die Israëlitische Geschichte geschrieben vom rationalistischen Standpuncte; ich habe mich nachher überzeugt, dass dieser Standpunct nicht bloss dogmatisch ein heilloser, sondern auch historisch ein unhaltbarer sei, und ich habe mich durch keine Eitelkeit und durch keinen Eigensinn abhalten lassen, öffentlich zu erklären, dass ich geïrrt habe; ich habe später durch eine richtigere Behandlung des Gegenstandes jenen Fehlgriff gut zu machen gesucht, in meinem Handbuche der Universalgeschichte. *Ebenso* werde ich sehr gern und

bereitwillig die Wahrheit überall bekennen und anerkennen, beweisen Ew. Hochwohlgeboren mir objectiv, dass ich mich hinsichtlich Oraniens geïrrt, und ich werde mein Urtheil zurücknehmen, öffentlich zurücknehmen; — jetzt aber kann ich dieser Ansicht noch nicht beistimmen. Indem ich der Feindseligkeit des alten Oranischen Hauses zu den Nassau-Dietzern von Friesland gedachte, schwebten mir vornämlich die Bestrebungen Wilhelms III hinsichtlich der Statthalterwürde vor."

Toen Leo dit schreef, was zijn kennis van onze staatsregeling in den loop van de 16e eeuw nog corrupt, zooals hij in een volgend schrijven aan Groen erkent. Hij moest de daad van Prins Willem als het uitvloeisel van een egoïstischen wil erkennen, omdat hij meende, dat met het ontvallen van het bestuur over deze landen aan den Spaanschen koning de souvereiniteit voor het grabbelen was. In de gedachte van Leo lag het voor de hand, dat door den prins, na een gelukkigen strijd met de regeering, een handige greep naar deze souvereiniteit zou worden gedaan, waarop dan zijn geheele streven gericht zou zijn. Evenzoo ontbrak het hem aan kennis van onze 17e eeuwsche staatsinstellingen, die de positie van de Oranjes zoo buitengewoon moeilijk maakten, waarom Leo een oordeel over het karakter van de Oranjes in de oogen van Groen niet paste. In de inleiding tot het derde deel van de Archives schrijft Groen daarom: „wij verzoeken hen, die zich met deze studie willen bezighouden, geen oordeel uit te spreken alvorens de zaak door en door te kennen, de ontwikkeling van de kennis niet te troubleeren door verklaringen op goed geluk af, die een diepergaand onderzoek weldra zal tegenspreken; geen vraagpunten te beslissen, die men nog niet heeft kunnen doorgronden; vooral niet voorbarig een blaam werpen op hen, die naar het oordeel van tijdgenooten en nakomelingen voorbeelden zijn van waarachtige grootheid en edelmoedige toewijding".

Dezen wenk schijnt Leo zich wel ter harte te hebben genomen. Het eerlijke karakter van Leo, wien het bij zijn geschiedschrijving te doen was om de waarheid voor den

dag te brengen, was vatbaar voor de inspiratie van een geest, die tévens naar de waarheid streefde. Na het ontvangen van het derde deel der Archives, waarin Groen getracht heeft de geschiedbeschouwing van Leo te wederleggen, schrijft hij dan ook op den 8sten Mei 1836: „Ich habe in wenigen Tagen zwei Zusendungen von Ihnen erhalten und beeile mich um so mehr Ihnen für diese schönen Werke meinen Dank abzustatten, als ich einsehe, dass ich noch ziemlich lange damit zögern müsste, wenn ich es bis nach vollständiger Durchlesung und Prüfung derselben verschieben wollte. Ich habe bis jetzt von den „Beschouwingen over Staats- en Volkerenregt" nur die ersten Bogen gelesen, welche mich jedoch schon vollkommen überzeugt haben, dass wir im Wesentlichen unserer politischen Ansichten einen gleichen Standpunct haben. Von dem dritten Bande der Archives habe ich bis jetzt nur dasjenige in der Einleitung gelesen, was über meine Arbeit und gewissermassen an mich gerichtet sich darin findet. Da ich auf harten Widerspruch gefasst war, als ich mein Buch ausgab und da mich jede Zeile Ihrer Schrift überzeugt, dass Sie, wie sehr Sie auch gegen meine Ansicht stehen, doch nirgends mich persönlich haben verletzen wollen, fühle ich mich auch nicht nur nicht im Mindesten verletzt, sondern Ihnen für die frische, männliche Opposition zu Danke verpflichtet. Was ich auf Ihre Widerlegung werde zu sagen haben, wenn ich Ihr reiches Urkundenbuch weiter werde durchgelesen haben, weiss ich jetzt noch nicht; auf jeden Fall werde ich es mir zur Gewissenssache machen genau zu prüfen, und das Resultat meiner Prüfung ohne Eigenliebe auszusprechen... Gern will ich glauben, dass der Kampf, in welchen Oranien hereingerissen wurde, dieser Kampf, bei dem die ernstesten und höchsten Interessen des Menschen fortwährend doch als Hebel gebraucht werden mussten, — dass dieser Kampf selbst auf Oranien läuternd und zur Frommigkeit führend gewirkt hat. Darüber nun eben soll mir die Lesung Ihres dritten Bandes hoffentlich Ausschluss bringen, und ich bin sehr begierig."

Op dit schrijven volgt een brief van den 5den Januari 1837:

„Allerdings war es für mich höchst betrübend, dass ich bei meiner Anwesenheit in Holland nicht die Ehre haben konnte, Ihre persönliche Bekanntschaft zu machen, da der Wunsch danach ein Hauptmotiv gerade dieser Direction meiner Reise gewesen ist. Ich hatte mir ausserdem eine Anzahl Notate mitgenommen aus Ihrem dritten Bande, über welche ich gern mit Ihnen zu sprechen wünschte, da sie doch einigermassen für meine Ansicht zu sprechen scheinen, dass nämlich Prinz Wilhelm nur nach und nach in ernst religiöse Richtungen hereingezogen worden sei, und dass er vielleicht auch in dieser Zeit ein Spiel hinter den Coulissen habe treiben lassen. Indessen sind alle diese Bemerkungen zu vereinzelt als dass sie ohne entsetzliche Weitläufigkeit zum Gegenstand brieflicher Discussion gemacht werden könnten.

„Inzwischen haben sich meine Ansichten über einen anderen für die niederländische Geschichte wichtigen Punct wesentlich geändert. Zeither war ich der Meinung, dass durch das Lossagen von der fürstlichen Gewalt, die sich durch Nichtachtung beschworener Rechte in den Niederlanden selbst aufgehoben, die Souveränetät übergegangen sei an die Provincialstaaten, indem ich die Verbindung der Provincen als etwas künstlich und gewissermassen durch die Willkühr der Fürsten Geschaffenes ansah, welches seiner Hauptbedeutung nach mit dem Aufhören fürstlicher Gewalt selbst erloschen sei. Allein eine nähere Betrachtung der Specialgeschichte der Generalstaaten nach Requesens Tode hat mich überzeugt, nicht nur dass sie damals actuell die Functionen der höheren Staatsgewalt an sich genommen, sondern auch dass sie von den Provincen darin anerkannt worden sind, und dass die letzteren die innige politische Verbindung, welche eine Art Souveränetät bei einer höheren Behörde nothwendig machte, gar nicht aufgeben konnten, ohne ihre Sache selbst zu Grunde zu richten. Das ändert allerdings wesentlich die ganze Ansicht von der Berechtigung dieser Behörde; — nur macht dann freilich Holland und

Zeeland eine Ausnahme, welches den Kampf allein begonnen und fortgesetzt hatte, und sich doch auch nachher anders zu den Generalstaaten stellte als die anderen Provincen. Dies Verhältniss Hollands und Zeelands zu den Generalstaaten ist für mich nun noch ein unentschiedener Punct; aber wenn ich hier auch glaube, dass das Verhältniss ein solches war, welches sich von verschiedenen Gesichtspuncten verschieden ansehen liess, so dass also ein Mann wie Oldenbarneveld und wie Witt recht wohl bona fide handeln und auf ihrem Recht zu stehen glauben konnten, erscheint mir nun doch das Verfahren der oranischen Statthalter dieser provincialstaatischen Partei gegenüber in einem wesentlich anderem Lichte, und nicht mehr als blos egoistisches Streben nach Erweiterung ihrer eignen Gewalt".

Eenige jaren later, in 1841, verscheen een tweede oplage van het eerste deel der Archives. Dat was na eene correspondentie over den politieken toestand uit de jaren na 1830 een aanleiding voor Leo, om nog eens, en voor het laatst, op Willem van Oranje terug te komen. In zijn brief van den 10den December schreef hij aan Groen: „Was die neue Auflage Ihres ersten Bandes der archives anbetrifft, so können Sie denken, wie ich mich darüber gefreut habe. Ich glaube wir sind nun in der Ansicht von Wilhelm von Nassau so weit einig, als Einigkeit möglich ist — einiges müssen Sie mir schon zu Gute halten als einem der sich Niederland und Nassau *fremd* fühlt. Dass Wilhelm später einen ernsteren, religiösen Sinn in sich entwickelt habe, habe ich nie geleugnet, — nur muss ich auch hinsichtlich dieser späteren Zeiten excipiren, dass die Leidenschaft des Handelns, die Energie des politischen Interesses noch sehr oft es vollständig über den religiösen Sinn davon getragen haben, — die Handlungsweisen gegen Don Juan d'Austria und in Beziehung auf die Genter Angelegenheiten zeigen es deutlich, und in Hinsicht Don Juans haben Sie es ja im Grunde selbst eingeräumt. Ich gestehe Ihnen offen ich fühle mich von einer Natur, wie die Wilhelms ist, *innerlichst* abgestossen bei aller Anerkennung seiner Thatkraft und anderer tüchtiger Eigenschaften.

Freilich kann ich auch den Hass gegen den Katholicismus nicht in so hohem Grade mir zu eigen machen, wie es bei Ihnen zu herrschen scheint — und das verändert gewiss in Beziehung auf Wilhelm, wie auf die ganze niederländische Geschichte wesentlich den Gesichtspunct. — Auch in Beziehung auf Gustav Adolf stehe ich ähnlich, — hier aber finde ich almälig grössere Sympathieën in Deutschland und mehr und mehr verbreitet sich die Ueberzeugung, dass wir dem Schweden nichts zu danken haben als Schaden und Schande. Noch in diesen Tagen ist ein sehr tüchtiges Werk von Prof. Barthold in Greifswald (Geschichte des grossen deutschen Krieges) erschienen, was sich ganz in diesem Sinne ausspricht. Es ist uns Protestanten zum Theil mit unseren Heerführern gegangen wie den Walesern mit ihrem König Arthur — sie sind in's Fabelhafte gewachsen — eine geringe Wahrheit ist aber doch besser als eine grosse Fabel."

In 1825, lang nog voordat Leo met Groen van Prinsterer deze correspondentie voerde, in den tijd zelfs, toen Leo nog geen begrip had van zijne beschouwingswijze der Nederlandsche geschiedenis in het bijzonder, en van de Staatsrechterlijke idee in het algemeen, zooals hij die na de dagen van 1830 heeft gekregen, heeft Groen een stuk geschreven tegen de oproeping voor de Grieken, dat onuitgegeven is gebleven, waarin echter het overtuigde antwoord gegeven wordt op de beschuldiging, die Leo in later tijd tegen Willem van Oranje richten zou. Een aantal mannen, met G. K. van Hogendorp aan het hoofd, had een brochure uitgegeven, die ten doel had de Nederlanders op te wekken, om de Grieken in hun strijd tegen de Turken te ondersteunen. Groen verzet zich in zijn opstel tegen de gedachte, dat de West-Europeesche Christenheid verplicht was, de Grieken te ondersteunen, op grond van het feit, dat de Turken een barbaarsche en ongodsdienstige natie vormden, en dat de Grieken de nakomelingschap waren van de oude Grieksche beschaving. Wat het laatste betreft: iedere West-Europeeër, zegt Groen, heeft evenveel kans om van Themistocles of Leonidas af te stammen, als een tegenwoordige

Griek. Want na den val van het Byzantijnsche rijk zijn zoovele horden over het land heengegaan, die het laatste overblijfsel van het oude Griekendom hebben vernietigd. Het is de plicht der Christenheid, het Grieksche christendom te steunen tegen het Mahomedanisme, — maar Groens liefde voor het waarheidsbeginsel, dat in het godsdienstig bewustzijn van de Muzelmannen voortleeft, doet hem in verontwaardiging verafschuwen de romantieke verheerlijking van de vaan des opstands van Ypsilanty, met welken opstandeling men karakterovereenkomst meende te ontdekken met Willem den Zwijger:

„Neen, groote man! die de redder van ons voorgeslacht, die de stichter onzer Staatkundige en Godsdienstige vrijheid zijt geweest, gij waart de oorzaak eener omwenteling niet; gij zocht de gevaren niet roekeloos op: gij bragt er anderen niet zonder noodzakelijkheid in; gij spoordet hen tot onvoorzichtige daden, door bedriegelijke beloften, niet aan; toen de opstand begonnen, toen Nederland tot regtmatige zelfverdediging gedwongen was, toen hebt gij alles daarvoor, goed en leven ten beste gehad, met moed en zelfopoffering hebt gij wijsheid, schranderheid gepaard, beleid, vrees om bloed te verspillen; en daarom, al was het Gods wil geweest, dat door het Spaansche zwaard de laatste der Nederlanderen zou worden geveld, het onpartijdig oordeel zou ook dan Uw' nagedachtenis verdedigd, zou ook dan de vergelijking verboden hebben tusschen Uw werk en dat eens onverstandigen stokers van een' misschien niet eens wettigen opstand!"
